

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/26310>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

Militaire en burgerlijke nederzettingen in Romeins Nederland

door dr. J. E. BOGAERS, conservator bij de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort

De geschiedenis van Romeins Nederland speelt zich af tussen 57 voor Chr., toen Caesar voor het tweede jaar stadhouder van Gallië was en de Romeinse militairen voor het eerst in aanraking kwamen met bewoners van ons land, en 406-407, toen de rijksgrens aan de Rijn definitief werd doorbroken door volksstammen uit Germania Magna. Sedert de onderwerping van Gallië door Caesar werd het Romeinse rijk door de Rijn begrensd. Dit duurde tot de jaren 12-9 voor Chr., waarin Drusus door zijn krijgstochten een groot deel van Germanië heeft veroverd. Ten gevolge hiervan heeft bijna geheel Nederland vanaf 12 voor Chr. deel uitgemaakt van het Romeinse imperium. Dit bleef zo tot het jaar 28 na Chr., toen de Friezen met succes in opstand kwamen tegen het Romeinse militaire gezag. De Rijn (Neder-Rijn, Kromme en Oude Rijn) is definitief rijksgrens (fig. 1) geworden tijdens de regering van keizer Claudius in 47 na Chr., nadat de Romeinse commandant in onze streken, Corbulo, uit Rome bevel had gekregen al zijn troepen op de linker Rijnsoever terug te trekken. Aan het einde van de Romeinse periode is de naam van Stilicho verbonden; deze was na de dood van Keizer Theodosius, in 395, in het westen als opperbevelhebber van het leger met de leiding van de regering belast. In 402 was hij genoodzaakt een groot deel van zijn troepen uit de grensgebieden terug te trekken en naar Italië te ontbieden voor de strijd tegen Alarik, de koning van de Goten.

De verdediging van de Rijn grens werd hierdoor in ernstige mate verzwakt, zodat de vrije Germanen in de winter van 406-407 des te gemakkelijker hun grote inval in Gallië konden ondernemen.

MILITAIRE VESTIGINGEN

In de tijd van 12-9 voor Chr., toen Drusus opperbevelhebber was in Gallië, zijn — volgens FLORUS II, 30; 1*, I, p. 304 — langs de oever van de Rijn meer dan 50 castella aangelegd. Van deze versterkingen, waarvan er ongetwijfeld ook wel enige aan de benedenloop van de Rijn moeten zijn gebouwd, is tot nu toe geen enkel zeker spoor in ons land ontdekt. Wel mag men op goede gronden vermoeden dat te Vechten (Fectio) een dergelijke vroeg-Romeinse vesting heeft gelegen (6, p. 33, sub 5). Een voortgezet onderzoek op „De Burg” aldaar zal hierover meer gegevens aan het licht kunnen brengen.

Het oudste ons bekende fort heeft ook te Vechten (9 en 6) gelegen: een castellum, gebouwd uit hout en aarde, aan één zijde afgesloten door een thans verlande Rijnbedding (9 en 6, p. 30 ss.). Langs deze bedding zijn tevens over een lengte van 550 m de resten van een aanlegkade gevonden, die — op grond van aardewerkvondsten — gedateerd is in de regering van Tiberius (14-37 na Chr.). Daarom is het wel zeer aannemelijk dat deze vesting in

* Zie litteratuur op p. 167.

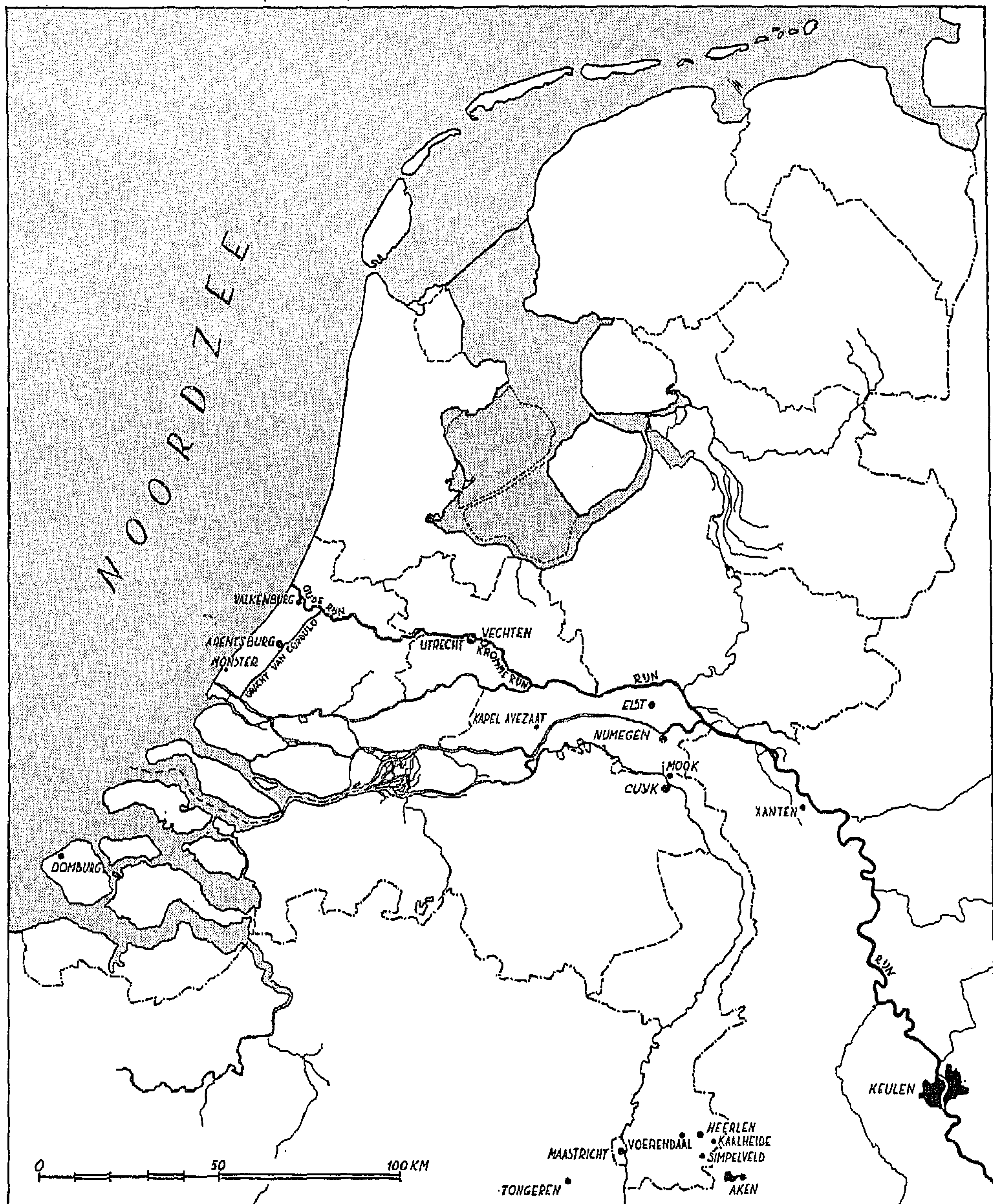

Fig. 1: Kaart van Nederland met Romeinse Rijn grens en enige belangrijke vindplaatsen van Romeinse archeologica.

nauw verband heeft gestaan met de vlootexpeditie die Germanicus in het jaar 16 na Chr. heeft ondernomen naar de monding van de Eems. De basis hiervoor was ergens gevestigd op „het eiland” der Bataven (het gebied tussen de Waal en de benedenloop van de Maas enerzijds, en de Neder-, Kromme en Oude Rijn anderzijds). Daar, d.i. naar alle waarschijnlijkheid te Vechten, zijn de troepen van Germanicus ingescheept om langs de Vecht over het Flevomeer en de Waddenzee vervoerd te worden naar het gebied tussen de Eems en de Elbe (TACITUS, *Annales* II, 8). Aan het castellum is een gewelddadig einde gekomen tijdens de opstand der Bataven onder leiding van Julius Civilis in de jaren 69-70.

Van zeer groot belang voor Romeins Nederland is

de periode van keizer Claudius (41-54) geweest. In 43 na Chr. deden de troepen van Claudius een inval in Britannië, aan de verovering waarvan ook Bataven hebben deelgenomen; daarbij is het eiland der Bataven van bijzondere betekenis geweest als militair uitgangspunt, als operatiebasis. Aan de invasie is nabij de monding van de (Oude) Rijn een intensieve militaire activiteit op bouwkundig gebied voorafgegaan. Hierop wijzen vooral de oudste vondsten uit het castellum van Valkenburg (provincie Zuid-Holland). In deze plaats heeft ruim twee eeuwen lang ($\pm$ 42-260) een Romeins fort gestaan, waarvan men thans — na de opgravingen van prof. dr. A. E. VAN GIFFEN (5, 6 en 7) — mag zeggen dat het het best bekende castellum is van geheel Neder-Germanië. In totaal zijn zeven bouw-

perioden geconstateerd. De eerste vijf (per. 1, 1a, 2-4) hebben betrekking op castella van hout en aarde; de zesde vesting (per. 5) heeft een stenen hoofdkwartier gehad, terwijl de zevende (per. 6) met uitzondering van de kazernes geheel uit steen is opgetrokken. Alle zeven vestingen zijn omgeven geweest door drie grachten met V-vormig profiel (*fossae fastigatae*). De grootte varieerde van 108×132 m (1.4 ha; per. 1) tot 122×140 m (1.71 ha; per. 6). Het belangrijkste gebouw was het hoofdkwartier (*principia*; 7), gelegen ten westen van de *via principalis*, in het midden tegenover de *via praetoria* (fig. 2 en 3). Er zijn kazernes gevonden voor ruiters en voor infanterie. In het Valkenburgse castellum zijn twee cohortes equitatae quingenariae of een cohors equitata miliaria (1000 man) gelegerd geweest.

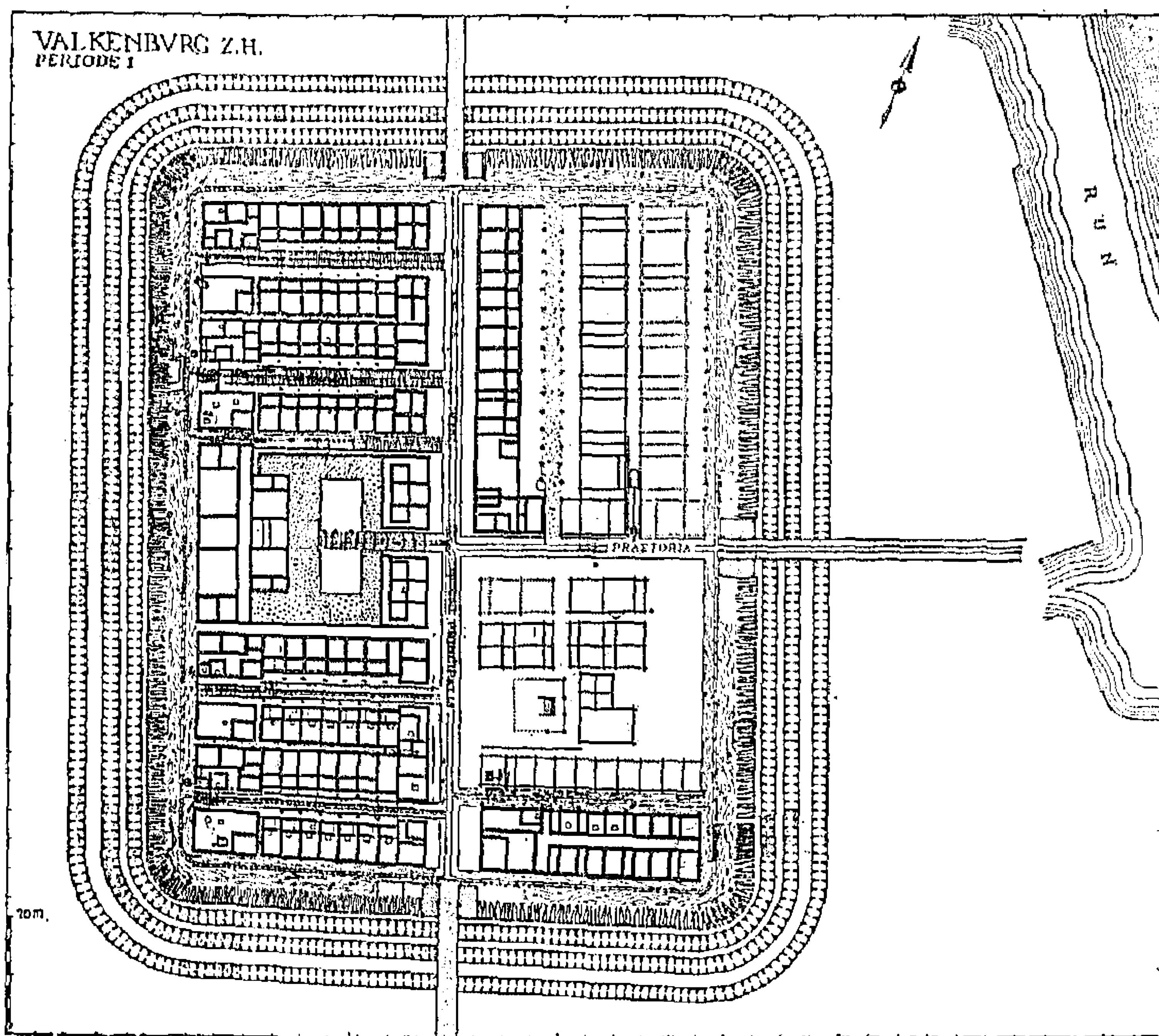

Fig. 2: Plattegrond van het castellum te Valkenburg (Z.-H.), periode 1 (42 na Chr.).

(naar A. E. van Giffen)

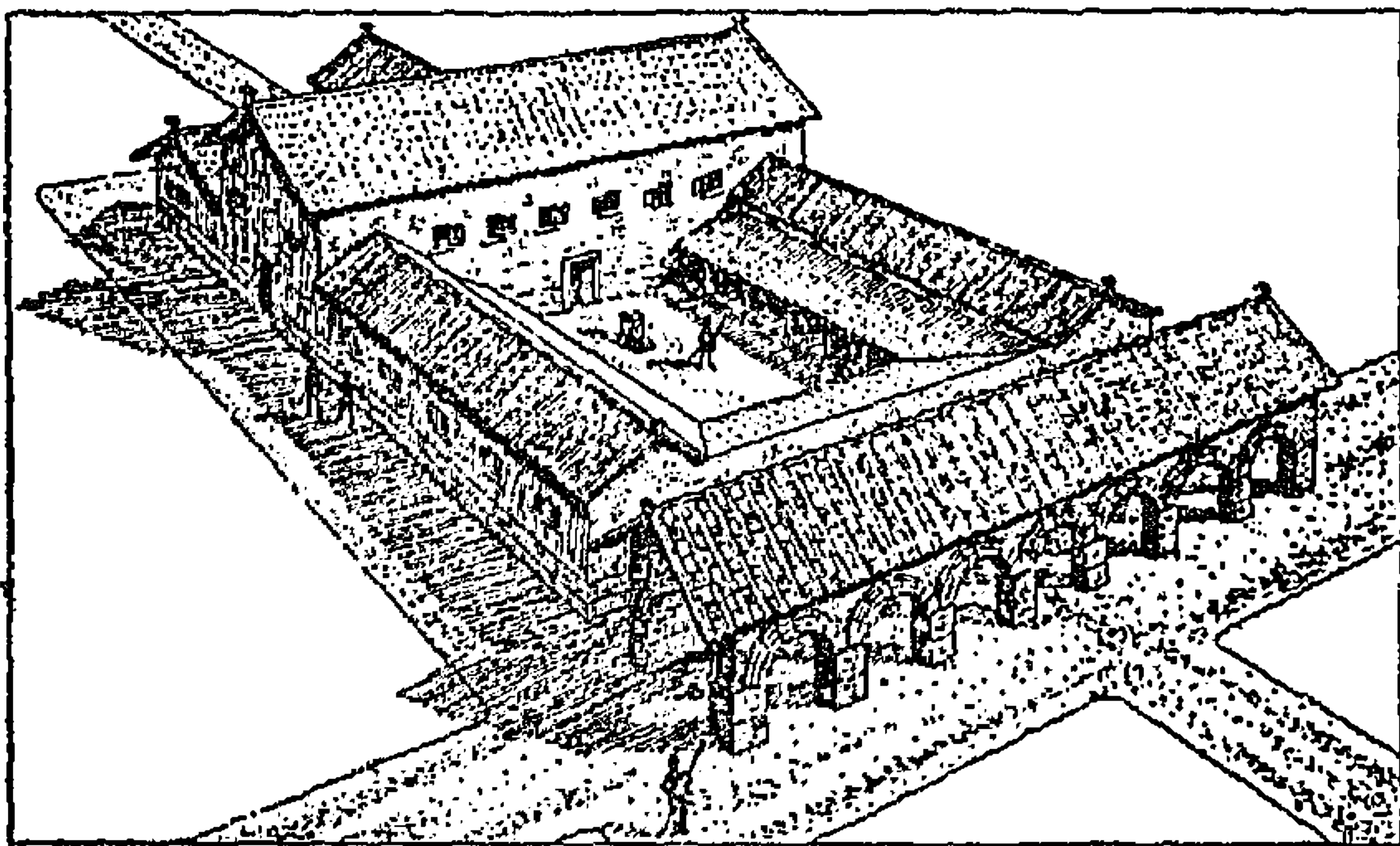

Fig. 3: Reconstructie van hoofdkwartier (principia) met „exercitiahof” van het castellum te Valkenburg, periode 6 ($\pm$ 200 na Chr.).
(naar W. Glasbergen)

Periode 1 (fig. 2) staat, zoals gezegd, zeer waarschijnlijk in verband met de Romeinse invasie in Britannië in 43 na Chr. De oudste vondsten dateren uit de eerste regeringsjaren van keizer Claudius. Onderzoek van hout uit periode 1 heeft aangetoond dat de eerste vesting in de herfst of in de lente moet zijn aangelegd; het voorjaar van 42 is daarom het meest aannemelijk als bouwtijd. Dit castellum heeft hoogstens een paar jaar bestaan, is door brand verwoest en vervangen door per. 1a, die eveneens maar van heel korte duur is geweest. De verwoesting van de vesting van periode 2, die — evenals die van periode 3 — ook nog in de tijd van Claudius is gebouwd, hangt vermoedelijk samen met de door TACITUS (*Annales* XI, 18) vermelde inval van Chaukische zeerovers (uit Oost-Friesland) in het zuidelijk mondingsgebied van de (Oude) Rijn, onder aanvoering van de uit het Romeinse leger gedeserteerde Canninefaat Gannascus. De Romeinse bevelhebber Corbulo maakte een einde aan deze plundertocht; nadat hij echter naar het noorden was getrokken voor een strafexpeditie naar het land van de Friezen en Cauchen, kwam uit Rome het bekende bevel van Claudius om alle troepen op de linkeroever van de Rijn terug te trekken (TACITUS, *Annales* XI, 19): 47 na Chr. Vanaf die tijd dateert de reeks van castella die we

min of meer kennen uit de streek langs de Oude Rijn. De vierde Valkenburgse vesting (per. 3) is aangelegd in 47 of iets later. We hebben hier waarschijnlijk te doen met het op de Tabula Peutingeriana vermelde Praetorium Agrippinae (genoemd naar de derde vrouw van Claudius). De verwoesting van deze bouw, die gekenmerkt wordt door een dikke brandlaag, is een gevolg geweest van de opstand der Bataven in 69 na Chr., en wel speciaal naar het schijnt van de activiteiten van Brinno, die in dat jaar met zijn Canninefaten de opstand inleidde met de verovering en plundering van een dicht bij de oceaan gelegen castellum voor twee cohorten (TACITUS, *Historiae* IV, 15).

De vijfde vesting (per. 4) is spoedig gebouwd nadat de opstand door Cerialis was onderdrukt. Omstreeks 100, tijdens de regering van Traianus, is ze vervangen door de zesde (per. 5). De laatste vesting (per. 6; fig. 3) dateert zeer waarschijnlijk uit de tijd van keizer Septimius Severus (193-211). Op grond van de munten en het aardewerk moet het castellum van Valkenburg ca. 240 door zijn bezetting ontruimd zijn.

De vestingen langs de Oude Rijn hebben een onderdeel gevormd van de z.g. Limes van Germania Inferior, de gordel van castra en castella die vooral na 47 na Chr. in het noordwesten langs de rijksgrens zijn gebouwd en waarin legioenen en hulptroepen waren gelegd.

Uit de tijd van de consolidatie van de Rijn grens (47 na Chr.) dateert de aanleg van het eerste castellum te Utrecht (Traiectum) (10 en 6, p. 15 ss.), dat evenals zijn vier opvolgers op de plaats van het huidige Domplein en naaste omgeving heeft gelegen. De drie jongste Utrechtse bouwperioden lopen parallel met per. 4-6 van Valkenburg. De laatste Utrechtse vesting was van steen (fig. 4); omstreeks 260 na Chr. is ze verlaten. Wel zijn er nog enige 4de-eeuwse bouwsporen op het Domplein gevonden, die lijken te wijzen op Romeinse

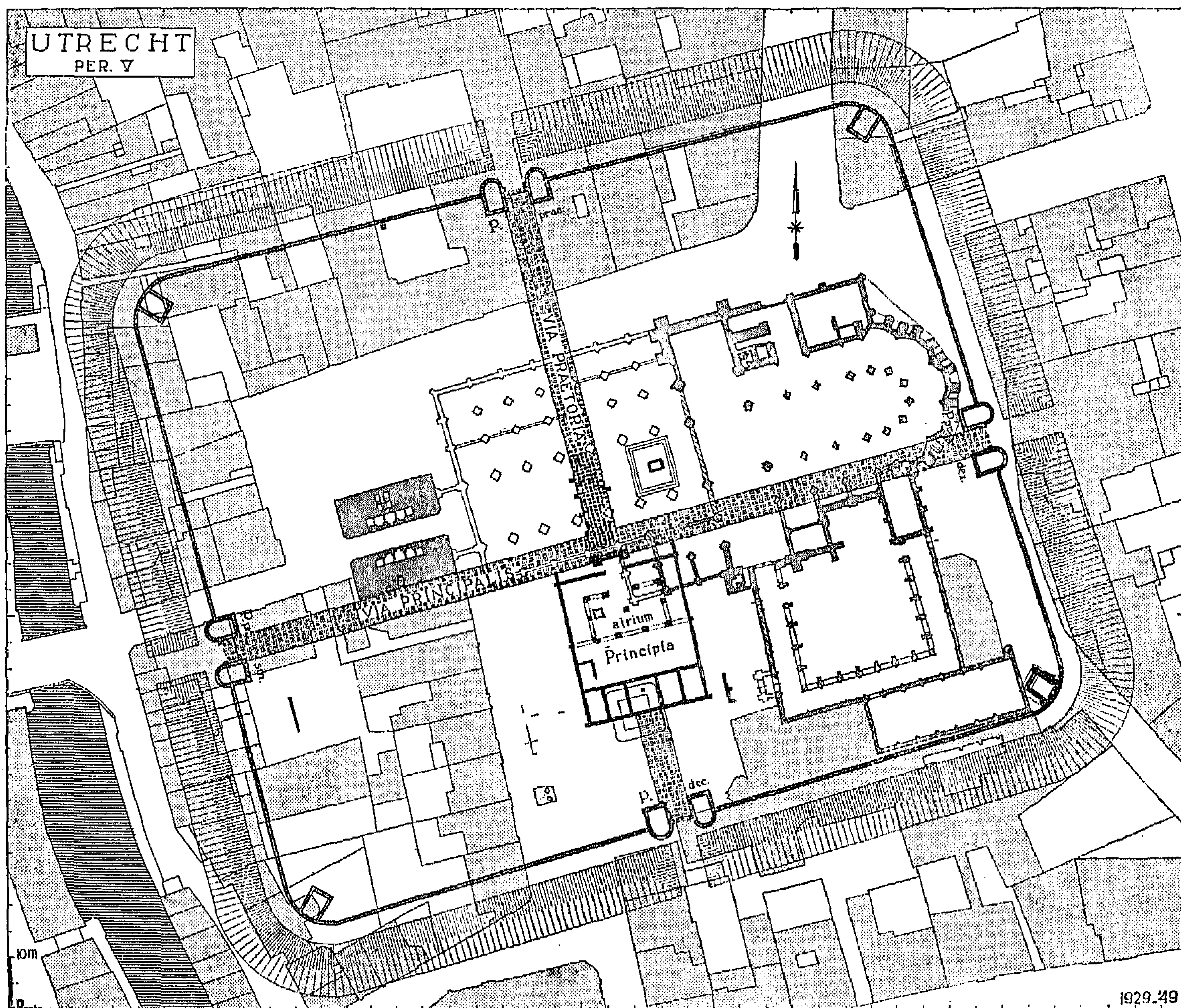

Fig. 4: Het castellum te Utrecht (Domplein en omgeving), periode 5 ($\pm$ 200 na Chr.).

(naar A. E. van Giffen)

bouwactiviteit onder keizer Julianus (355-363). Evenals per. 3 van Valkenburg en per. 2 van Utrecht is de reeds boven vermelde vlootbasis van Germanicus te Vechten tijdens de Batavenopstand in vlammen opgegaan. In deze plaats zijn boven elkaar de sporen van minstens acht Romeinse bouwperiodes ontdekt (6, p. 30 ss.). Reeds vóór 250 schijnt het castellum van Vechten te zijn verlaten.

In het voorafgaande zijn summier enige vestingen besproken die deel hebben uitgemaakt van de *Limes Germaniae Inferioris*. Hier moet bij opgemerkt worden dat een van de grootste lacunes van de provinciaal-Romeinse archeologie in ons land wordt gevormd door de omstandigheid dat we nog steeds geen overzicht hebben van het totaal van het Romeinse verdedigingssysteem langs het Neder-

landse gedeelte van de Rijn grens. Dit geldt ook ten aanzien van de wegen die voor de noodzakelijke verbindingen moeten hebben gezorgd.

De enige grote legerplaats (castra) die zich in Nederland heeft bevonden, heeft te Nijmegen op de Hunerberg gelegen (11, p. 20 ss. en 12, p. 113 ss.). Ze had een oppervlakte van $\pm 430 \times 690$ m (bijna 30 ha). Het betreft de castra waarin na de onderdrukking van de Batavenopstand in 70 na Chr. de uit Spanje afkomstige Legio X Gemina gelegerd is geweest tot ± 105 , toen dit legioen werd verplaatst naar Pannonië (Hongarije) in verband met de voorbereiding van de tweede oorlog van Traianus tegen de Daciërs. Met betrekking tot deze legerplaats zijn diverse problemen nog niet opgelost. Tot voor enige jaren was slechts een klein gedeelte onderzocht, voornamelijk het hoofdkwartier. In 1951 is geconstateerd (13) dat er twee bouwperiodes moeten worden onderscheiden: een in hout-aarde en een tweede waarbij voor de funderingen leem met veldkeien en dakpannen is gebruikt. Fig. 5 laat een gedeelte van de plattegrond van de 2de periode zien: links twee grote kazerne-complexen, die elk worden gevormd door twee naar elkaar toegekeerde contubernia (ruimten met voorvertrekken). In het midden van iedere kazerne bevindt zich een gebouw dat bestaat uit een enkele rij vertrekken (paardestallen?). Aan het einde der barakken bevinden zich bredere gedeelten die in diverse ruimten zijn onderverdeeld (centurio-woningen enz.). Rechts is de plattegrond te zien van een groot gebouw met middengang. Aan weerszijden daarvan zijn vermoedelijk ook kazerne-vertrekken gelegen.

Tegen het midden van de 3de eeuw begint een periode van onrust, die veroorzaakt wordt door het steeds groeiende gevaar van de kant der Germaanse stammen aan de overzijde van de Rijn, en — wat het rivierengebied betreft — door het minder be-

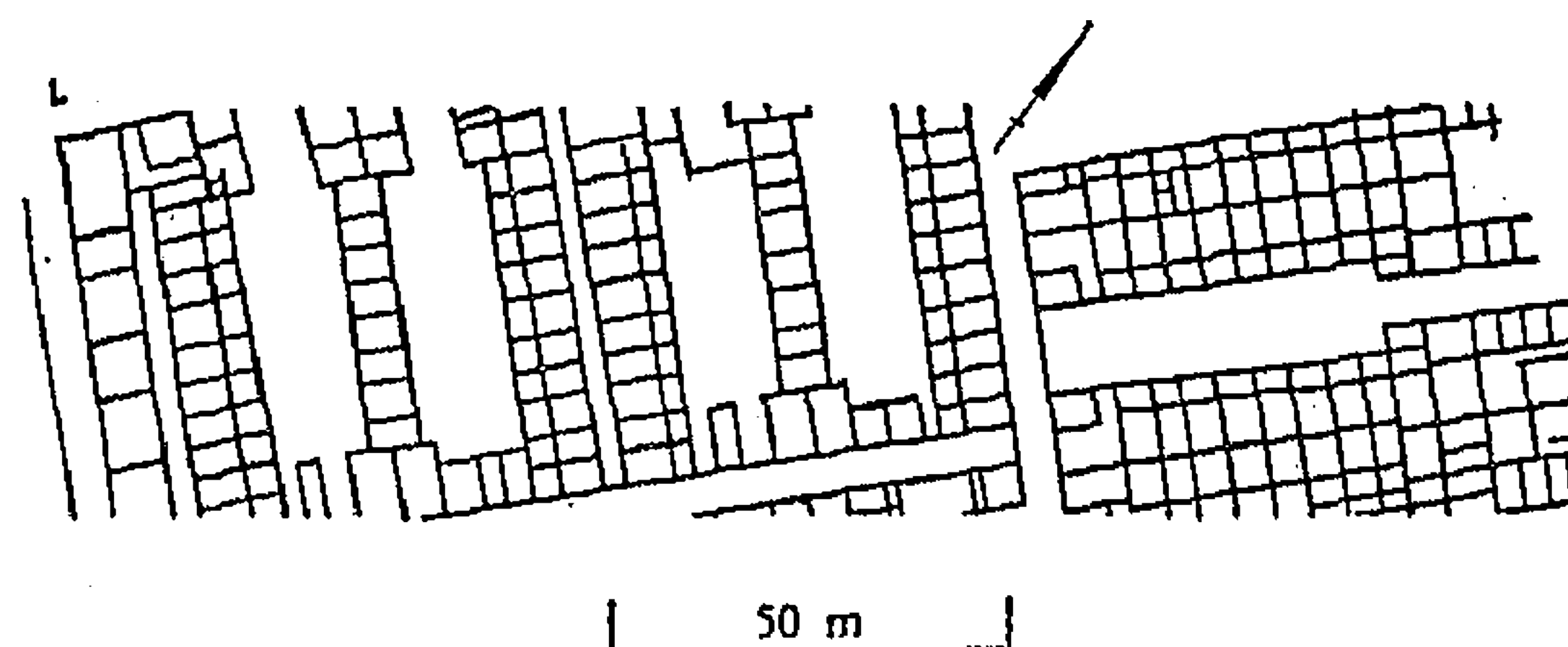

Fig. 5: Gedeeltelijke plattegrond van de legerplaats der Legio X Gemina op de Hunerberg te Nijmegen. (naar H. Brunsting)

woonbaar worden van het land ten gevolge van een verhoging van het waterpeil en een toeneming der overstromingen. In de stedelijke nederzettingen en op het platteland is de bewoning in de loop van de 3de eeuw sterk achteruitgegaan of zelfs geheel afgebroken, terwijl de castella die langs de Rijn grens waren gebouwd, in die tijd ontruimd zijn. Omstreeks 260-270 zijn de Germanen in massa's over de Romeinse grens getrokken. In die periode hebben de Franken (3) zich gevestigd in het gebied der Bataven.

In de late 3de eeuw en in de 4de eeuw hebben verschillende Romeinse keizers met min of meer succes pogingen ondernomen om het Rijk te herstellen. In die tijd is de Rijn zeker de officiële grens van het Romeinse rijk gebleven. Daarnaast echter was de verdediging niet meer alleen of in hoofdzaak op de voormalige „Limes” gericht, maar ook op het achterland.

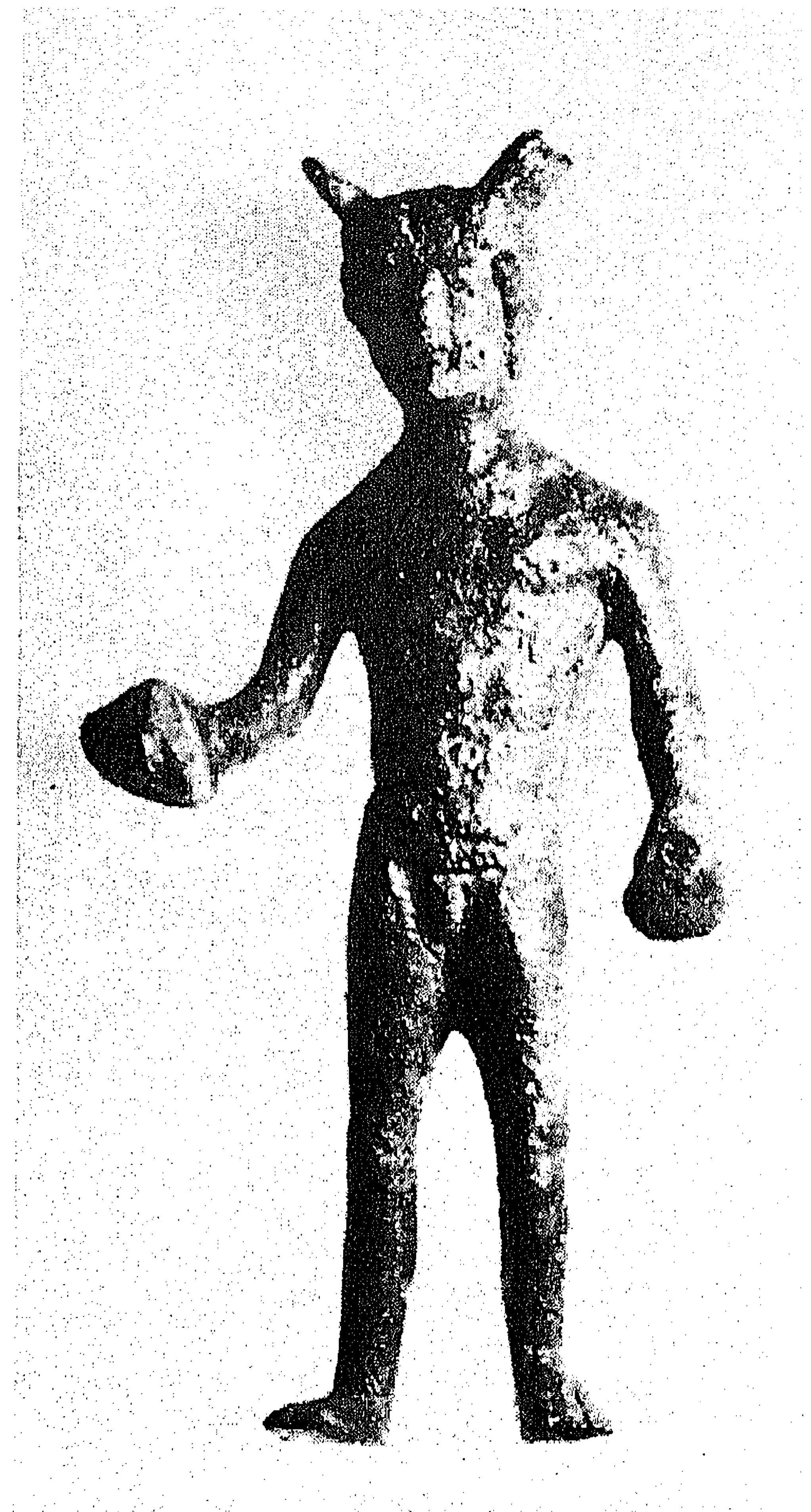
Van de militaire situatie in Nederland in de laat-Romeinse tijd is in archeologisch opzicht nog maar zeer weinig bekend. Men mag aannemen dat in Nijmegen een garnizoen heeft gelegen, en wel op het Valkhof. We kennen een laat-Romeinse wachttorens (burgus) halverwege Nijmegen en Cuyk, te Heumensoord (14), en een stenen vesting met half-cirkelvormige naar buiten uitgebouwde bastions te Cuyk (volgens Tabula Peutingeriana: Ceucum; de plaats heeft zeer waarschijnlijk in werkelijkheid Ceudiacum geheten; zie 15).

Te Heerlen zijn eveneens sporen van een laat-Romeinse vesting gevonden (fig. 10). Het gaat hier

Fig. 6: Bronze helmet with neck-guard of a Roman legionary, found at Buggenum, Haalen (province of Limburg).

Bronzen helm met nekbeschermer van Romeinse legioensoldaat, gevonden te Buggenum, gemeente Haalen (Limburg).

Fig. 7: Bronze statuette (h.: 9.2 cm) of Mercury with winged hat and purse from the northernmost late Roman ditch at Heerlen. Bronzen beeldje (9.2 cm hoog) van Mercurius met vleugelhoed en geldbeurs uit de meest noordelijke laat-Romeinse gracht te Heerlen.

*Fig. 8: Altar for the goddess Hurstrga, found in 1954
at Kapel-Avezaat, Zoelen.*

(after 22, afb. 4)

*Altaar voor de godin Hurstrga, in 1954 gevonden
te Kapel-Avezaat, gemeente Zoelen.*

(naar 22, fig. 4)

*Fig. 9: Fragment of tower from late Roman castellum
at Maastricht, found in 1956.*

*Fragment van een toren van het laat-Romeinse
castellum te Maastricht, gevonden in 1956.*

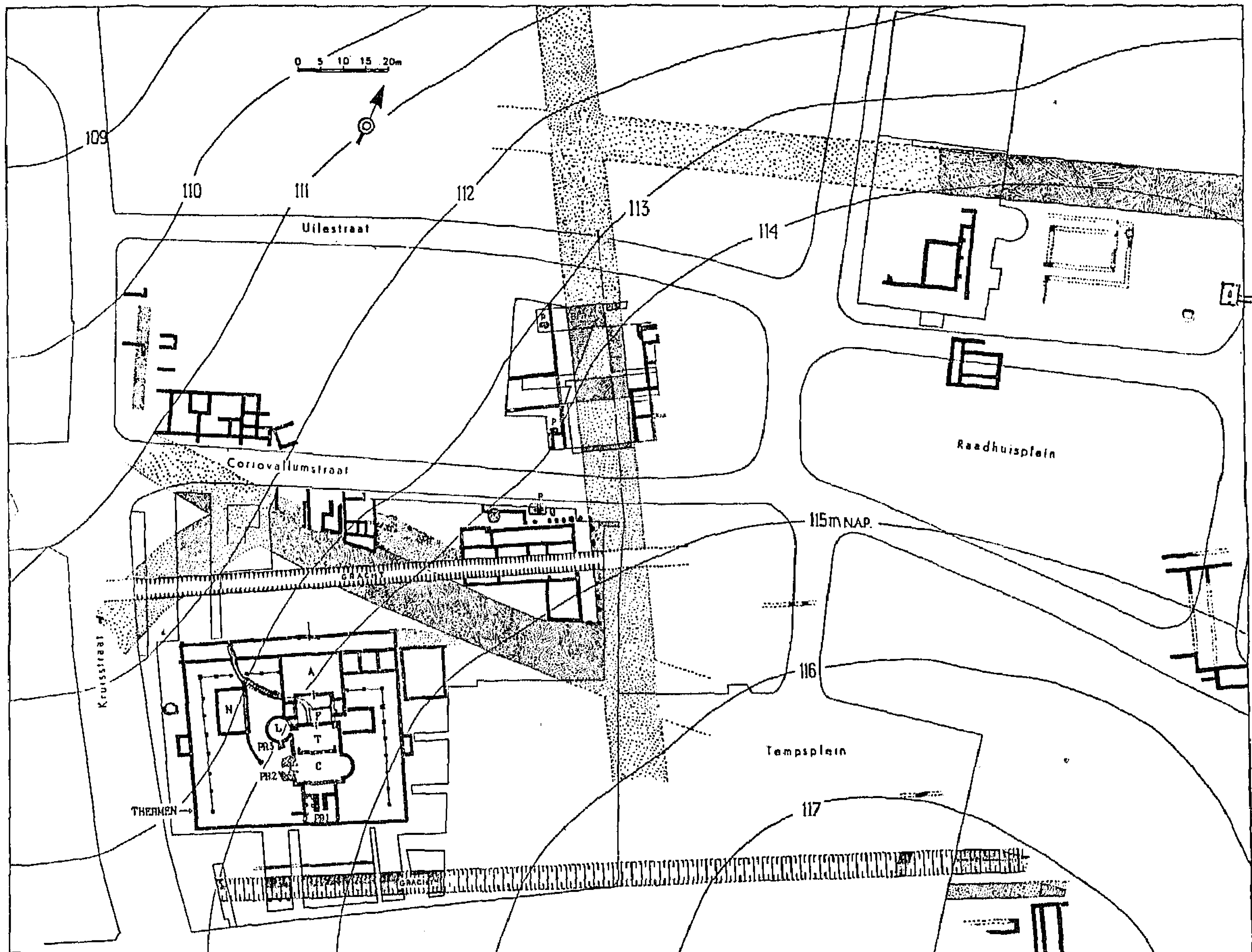

Fig. 10: Stenen gebouwen (o.a. thermen), pottenbakkersovens (P), wegen en grachten van Romeins Heerlen.

om twee parallel lopende spitsgrachten, waarvan de zuidelijke aanvankelijk de noordgrens van het militaire terrein heeft gevormd; de eigenlijke vesting heeft ten zuiden daarvan op een hoogte gelegen. In een latere periode is het militaire territorium naar het noorden uitgebreid met een stuk grond waarop een deel van de vicus Heerlen met o.a. de overblijfselen van een Romeins badgebouw (thermen) is gevonden. De noordgrens van het

militaire gebied werd daarna gevormd door de meest noordelijke gracht (16). Ook Maastricht (17 en 18, p. 23 ss.) heeft in de 3de-4de eeuw militaire betekenis gehad. Hier zijn enige overblijfselen gevonden van een laat-Romeins castellum (fig. 11), dat gebouwd is op de linker-oever van de Maas op een kleine hoogte bij de samenvloeiing van Jeker en Maas. De nederzetting te Maastricht is omgeven geweest door een muur

breidt b.
1910

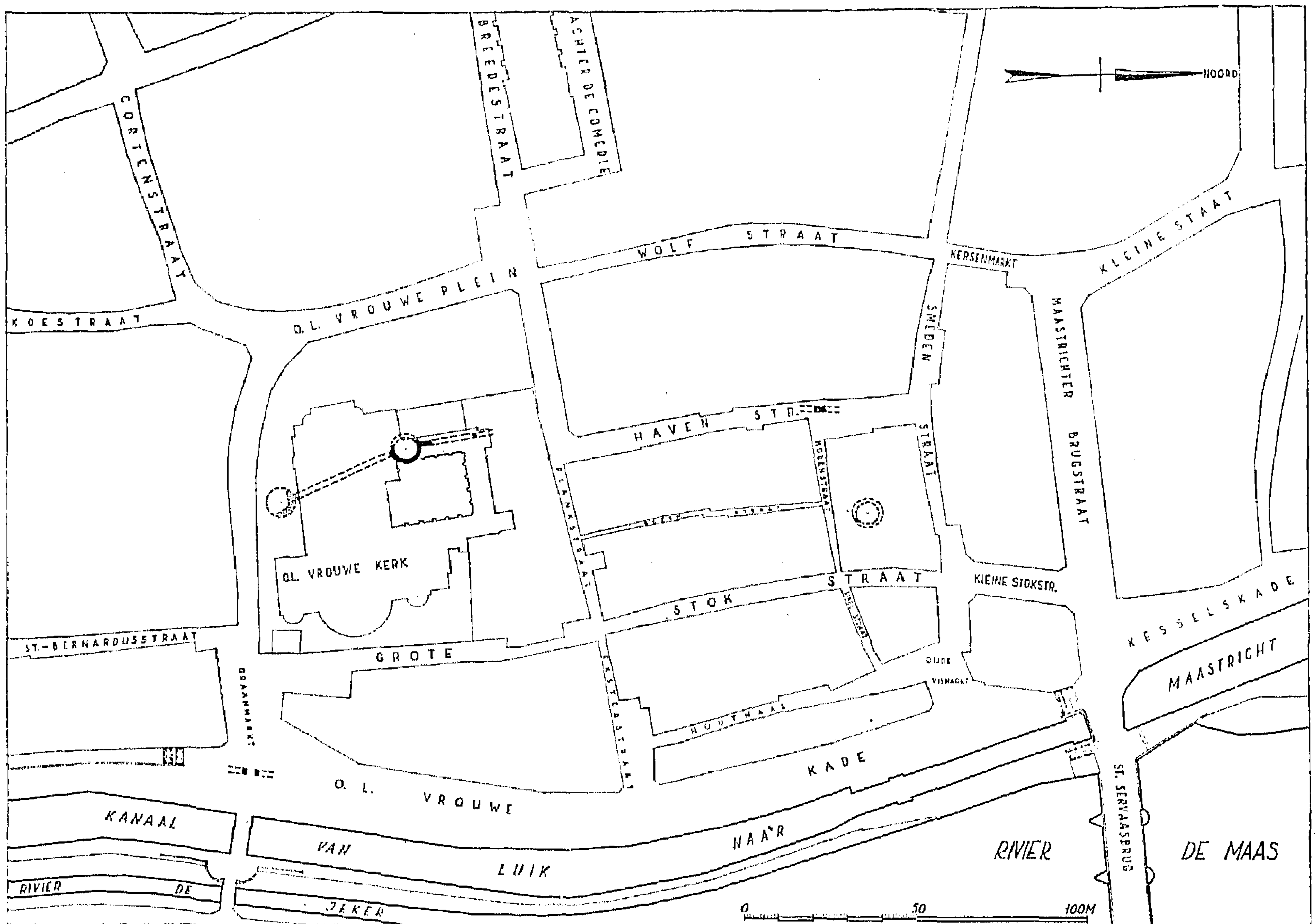

Fig. 11: Overblijfselen van het laat-Romeinse castellum te Maastricht.

van ± 1.20 m dikte, versterkt door ronde half uitspringende torens met een inw. diameter van ± 6.30 m. Behalve delen van een drietal torens (fig. 9) en enige stukken van de muur is aan de zuidoostelijke zijde van het castellum nog een vrij smalle doorgang van 2.20 m breedte gevonden. Deze kan moeilijk betrekking hebben op een grote poort die toegang moet hebben gegeven tot de plaats van overgang over de Maas. De grote Romeinse weg die van Tongeren over Maastricht naar Heerlen en Keulen heeft gelopen, heeft zeer waarschijnlijk via de huidige Bredestraat, Plankstraat en Eksterstraat de Maas gekruist. Het castellum

van Maastricht moet gezien worden als een aanleg, bestemd om de burgerbevolking in tijden van gevaar een veilig onderkomen te verschaffen, en tevens als een versterkt bruggehoofd om de overgang over de Maas te beschermen.

STEDEN

Romeins Nederland heeft voor zover we thans weten slechts twee echte steden gehad, en wel municipia; coloniae, zoals b.v. Xanten (Colonia Ulpia Traiana), zijn uit ons land niet bekend. De belangrijkste stad was Nijmegen, de voornaamste plaats in het land der Bataven (11 en 20). Op

een fragment van een reeds in 1857 te Pfünz in Beieren gevonden altaar (fig. 12) komt een inscriptie (C.I.L. III, 5918b = 11936; *I*, II, 1332) voor, die een zekere T(itus) Fl(avius) Rom[a]nus Ulpia Noviomagi Bataus dec(urio) Al(ae) I Flaviae vermeldt. Het betreft een ritmeester van de Ala I Flavia, een Bataaf met Romeins burgerrecht, afkomstig uit Noviomagus (= Nijmegen). Het woord Ulpia heeft niet rechtstreeks betrekking op Noviomagi, maar geeft aan dat Titus Flavius Romanus „(tribu) Ulpia” was, d.w.z. behoorde tot de tribus Ulpia. De tribus zijn de volksafdelingen (kiesdistricten) waarbij de Romeinse burgers waren ingedeeld; het grootste aantal (echte) tribus heeft 35 bedragen. De tribus Ulpia is geen echte, maar een z.g. militaire tribus, genoemd naar de familienaam van keizer Traianus (Marcus Ulpius Traianus). De Nijmeegse officier heeft — zoals meer voorkomt bij militairen — de naam van zijn z.g. tribus ontleend aan de bijnaam (erenaam) welke door een keizer gegeven was aan zijn plaats van herkomst.

Het is nu de vraag hoe de volledige naam van het op het altaar van Pfünz genoemde Noviomagus is geweest, en waarom Nijmegen van Traianus een keizerlijke bijnaam heeft gekregen. In 1954 is te Kapel-Avezaat, gemeente Zoelen (Neder-Betuwe), een klein altaar (fig. 8) gevonden met een belangrijk opschrift (19, p. 209 s.): DEAE HVR-STRGE EX P(raecepto) EIVS VĀL(erius) SIL-VESTĒ[R] DEC(urio) M(unicipii) BĀT(avorum) POS(uit) L(ibens) M(erito). „Voor de godin Hurstrga heeft volgens haar opdracht Valerius Silvester, gemeenteraadslid van (het) Municipium der Bataven (dit altaar) opgericht, gaarne en met reden”. Met Municipium Batavorum kan moeilijk een andere plaats dan Nijmegen bedoeld zijn. Wanneer we nu de inscriptie van Pfünz in verband brengen met die van Kapel-Avezaat, zou de volledige naam van Nijmegen als volgt gereconstrueerd kunnen worden: Municipium Ulpium Novio-

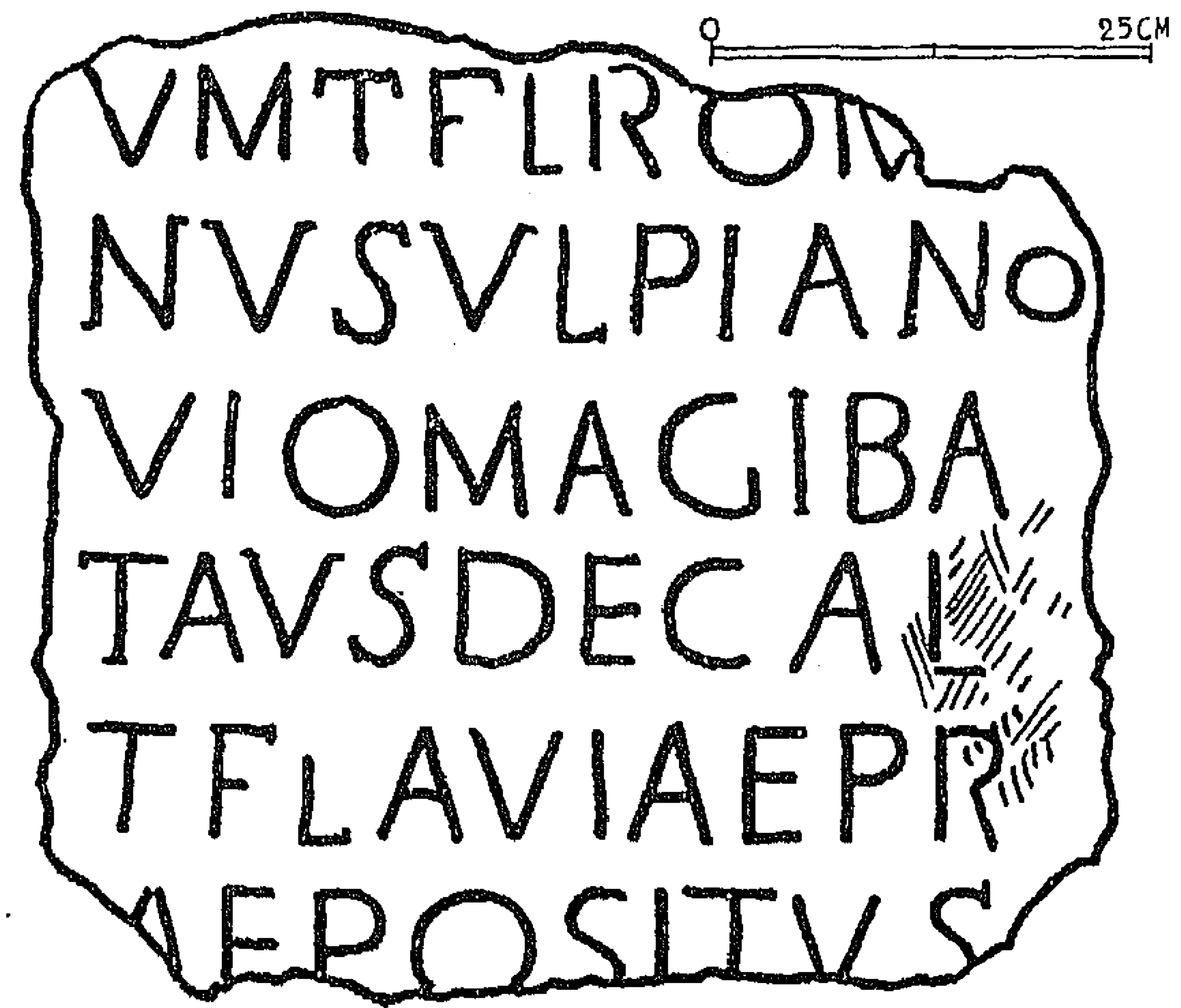

Fig. 12: Fragment van een Romeins altaar, in 1857 gevonden te Pfünz in Beieren.

magus Batavorum. Zo zou (de vicus) Nijmegen tot municipium zijn verheven door Traianus, ongetwijfeld in verband met het vertrek van de Legio X Gemina naar Pannonië, $\pm$ 105 na Chr. Hoewel dit zeer aannemelijk lijkt, moet men toch de mogelijkheid openlaten dat Noviomagus van keizer Traianus alleen de erenaam Ulpia heeft gekregen en niet de status van municipium (er is niet één Municipium Ulpium bekend!). In ieder geval moet het dan in een latere tijd (onder Hadrianus?) een municipium zijn geworden; vgl. Augsburg, Augusta Vindelicum, door keizer P. Aelius Hadrianus tot municipium verheven: Municipium Aelium Augustum Vindelicum.

De naam van een tweede in Romeins Nederland gelegen municipium is o.i. te lezen op een reeds lang bekende, veel omstreden, maar in ieder geval echte Romeinse mijlpaal (21, p. 293 ss. en 22, p. 29 ss.), die rond 1500 is gevonden bij Monster of Naaldwijk (C.I.L. XIII, 9165; *I*, II, 377; fig. 13; cf. C.I.L. XIII, 9153). De inscriptie is aangebracht ter ere van keizer Marcus Aurelius en zijn broer Lucius Verus, toen de eerste voor de 16de maal en

h. Inven

|| M

*Reli
les
de*

de tweede voor de 2de keer bekleed was met de tribunicia potestas. Het opschrift dateert daarom uit het jaar 162 na Chr. Kort nadat de mijlpaal gevonden was, is de steen evenals de inscriptie grondig „bijgewerkt” en gerestaureerd. De letters zijn toen dieper uitgehakt en vertonen thans verschillende niet-Romeinse details; ook moeten in die tijd enige steenhouwersfouten ontstaan zijn: AVREI voor AVREL, IONT voor PONT, COX voor COS. De twee laatste regels geven de afstand aan van de mijlpaal tot een belangrijke plaats: A·M·A·E(F?)·C / M·P·XII. BRUNSTING (22, p. 32) heeft er op gewezen dat de letters A, M, A, E(F?) en C niet alle even ver van elkaar staan en dat men rekening moet houden met de mogelijkheid dat de 16de-eeuwse steenhouwer de oorspronkelijke lezing niet overal meer met zekerheid heeft kunnen vaststellen en misschien een toevallige beschadiging voor een letter heeft aangezien. Wanneer men de E(F?), die er ook wat ongewoon uitziet en naar beneden in een beschadiging verloopt, weglaat, wordt de afstand tussen de vier overige letters gelijk (13 cm) en krijgt men de plaatsnaam M·A·C. De mijlpaal heeft dan gestaan op een afstand van 12 milia passuum, 12 Romeinse mijlen van M·A·C = o.i. M(unicipium) A(elium) C(anninefatium); cf. in verband met deze afkorting: M·A·C = Municipium Aelium Cetium, Karlstetten bij St. Poelten in Noricum, Oostenrijk (H. DESSAU, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berolini 1954-1955², 7113) en M·A·V = Municipium Aelium Viminacium, Kostolatz in Moesia, Roemenië (DESSAU 7173; cf. 7172). Als men de vindplaats van de mijlpaal te Monster/Naaldwijk in aanmerking neemt, dan kan de inscriptie heel goed betrekking hebben op een plaats, gelegen aan de z.g. gracht van Corbulo; deze is in 47 na Chr. of iets later, tijdens de regering van Claudius gegraven om de monding van de Rijn met die van de Maas te verbinden ten einde de schepen te onttrekken aan de gevaren der kustvaart. Aan deze gracht is onder Domitianus een castellum

gebouwd, dat gedeeltelijk is opgegraven (landgoed Arentsburg, gemeente Voorburg; 23). De betekenis van deze vesting is door het bodemonderzoek niet duidelijk geworden. Holwerda heeft ze gelijkgesteld met het van de Tabula Peutingeriana bekende Forum Hadriani (FORO ADRIANI). De naam Forum Hadriani wijst echter niet op een militaire, maar op een burgerlijke nederzetting, die van Hadrianus o.a. marktrecht moet hebben gekregen. Daarnaast is het om diverse redenen duidelijk dat Forum Hadriani — waarvan we de juiste ligging niet kennen — dicht bij het te Voorburg opgegraven castellum moet hebben gelegen.

Op een altaar dat in 1624 bij Voorburg is gevonden (C.I.L. XIII, 8808; 1, II, 351), is een collegium peregrinorum vermeld, d.w.z. een vereniging van ingezetenen die geen Romeins burgerrecht bezitten. Het opschrift wijst dus indirect op een stad (cf. in verband hiermee een andere burgerlijke inscriptie uit Voorburg: C.I.L. XIII, 8807; 1, II, 349). Verder kennen we een opschrift op een sarcofaag die aan het licht is gekomen te Tata in Hongarije (C.I.L. III, 4279; 1, II, 1338), waarop als geboorteplaats en -streek van een aldaar overleden vrouw — de echtgenote van een dokter, verbonden aan de Legio I Adiutrix — Forum Hadrianense en de provincie Germania Inferior zijn genoemd. Hieruit volgt wel dat Forum Hadriani de voornaamste burgerlijke nederzetting is geweest in de kuststreek tussen de monding van de Rijn en die van de Maas, het woongebied van de Canninefaten.

Op grond van het bovenstaande ligt het wel voor de hand Forum Hadriani (van de Tabula en de inscriptie uit Tata) te identificeren met de belangrijke plaats die op de mijlpaal moet zijn vermeld: Municipium Aelium Canninefatium. Keizer P. Aelius Hadrianus zou dan het burgerlijke centrum in het land der Canninefaten tot municipium hebben verheven. In verband hiermee zijn de jaren 120 en 121 van belang: toen heeft Hadrianus nl. een grote reis gemaakt naar Gallië en Germanië (*His-*

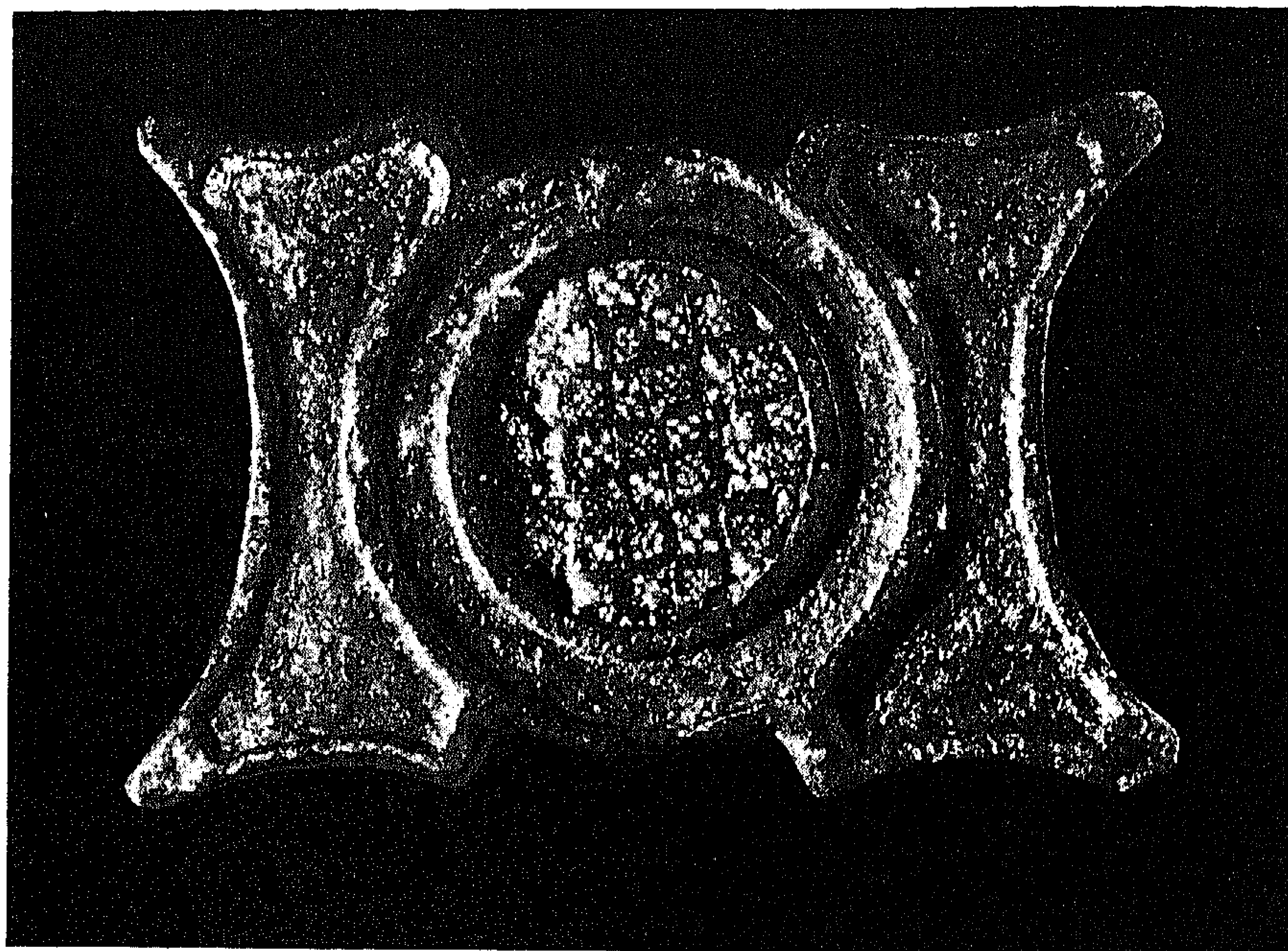

14

15

16

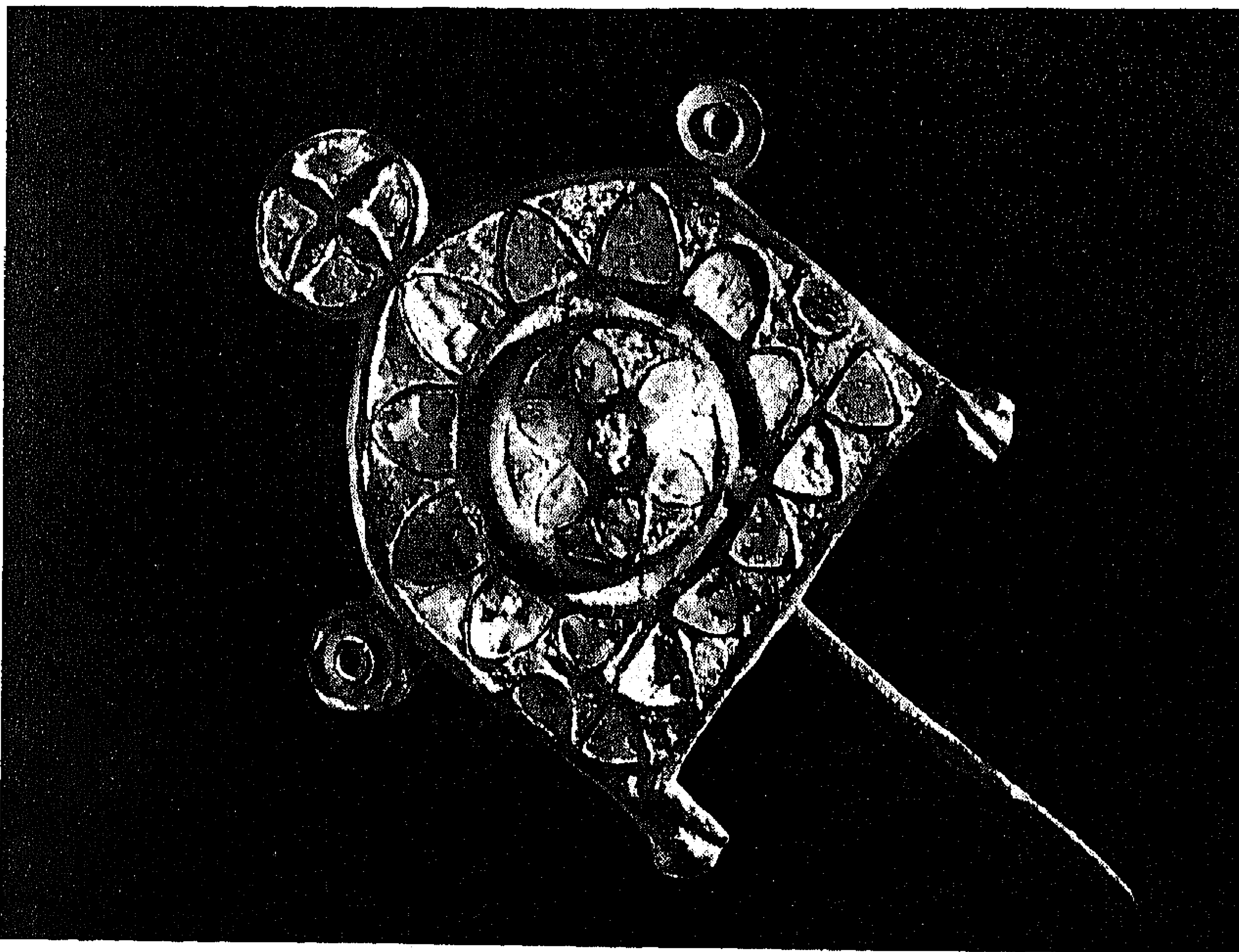

Fig. 14: Fragment of brim of earthenware bowl with seal impression of capricorn, cornucopia and scorpion representations, found at Heerlen ($\varnothing$ seal impression ± 1 cm).

Randfragment van schaal van aardewerk, waarop zegelafdruk met voorstelling van steenbok (capricornus), hoorn van overvloed (cornucopiae) en schorpioen, gevonden te Heerlen ($\varnothing$ zegelafdruk ± 1 cm).

Fig. 15: Piece of bronze mount from leather object with millefiori decoration (in red, white and blue), found at Heerlen.

Stuk bronzen leerbeslag met versiering in millefiori (rood, wit en blauw), gevonden te Heerlen.

Fig. 16: Bronze plate brooch ("binged fibula") with enamel decoration in yellow, blue and green, found at Heerlen.

Bronzen mantelspeld („scharnierfibula") met emailversiering in geel, blauw en groen, gevonden te Heerlen.

toria Augusta, Vita Hadriani 10 [1, I, p. 362]; cf. *Epitome de Caesaribus* 14, 4 [1, I, p. 447 s.] en CASSIUS DIO LXIX, 9 [1, I, p. 357]).

Van de stad M.A.C. (Forum Hadriani) is dus wel uitermate weinig bekend. Van Noviomagus (11, 12, 20 en 24), dat ontstaan is na ± 70 en waarvan de einddatum rond het jaar 270 valt te bepalen, weten we dank zij diverse vondsten wat meer, ofschoon de bouwkundige overblijfselen die van deze stad aan het licht zijn gekomen, heel gering zijn. Tot voor kort was men algemeen van mening dat de eigenlijke stad Noviomagus gelegen heeft in de laagvlakte aan de oever van de Waal, ten westen van de kern van het huidige Nijmegen, tussen het voormalige fort Krayenhoff en de tegenwoordige Nieuwe Haven (fig. 17). Van dit terrein zijn bekend de resten van enige aanzienlijke gebouwen, o.a. twee met elkaar verbonden, rechthoekige, door een zuilengalerij omgeven Gallo-Romeinse podiumtempels (24, p. 70 ss. en 34, p. 26 ss.; fig. 17, 1), die gelegen waren op een gemeenschappelijk omsloten terrein (temenos), en een deel van een bouwwerk (25 en 34, p. 28 ss.) dat o.m. bestaan heeft uit twee rechthoekig op elkaar aansluitende, ca. 1 m dikke muren van minstens 90 en 60 m lengte (fig. 17, 2). Deze muren hebben behoord tot een aanleg waarvan alleen de oost- en zuidzijde gedeeltelijk zijn opgegraven; daarbinnen bevond zich een zwaar gefundeerde centrale bouw, waarvan de plattegrond niet bekend is. Aan de oostkant lag een voorhal van ca. 7.50 m breedte. De beide lange muren hadden als opvallendste kenmerk een aantal rechthoekig uitspringende nissen (fig. 18). Dit bouwwerk is moeilijk te verklaren; men heeft gedacht aan een tempel (25 en 34, p. 30), maar ook — en wellicht met meer reden — aan een z.g. cryptoporticus (26, p. 11) (een onderaardse overdekte galerij die moest dienen als toevluchtsoord bij minder aangename weersomstandigheden, (regen, grote hitte enz., en tevens dienst kon doen als

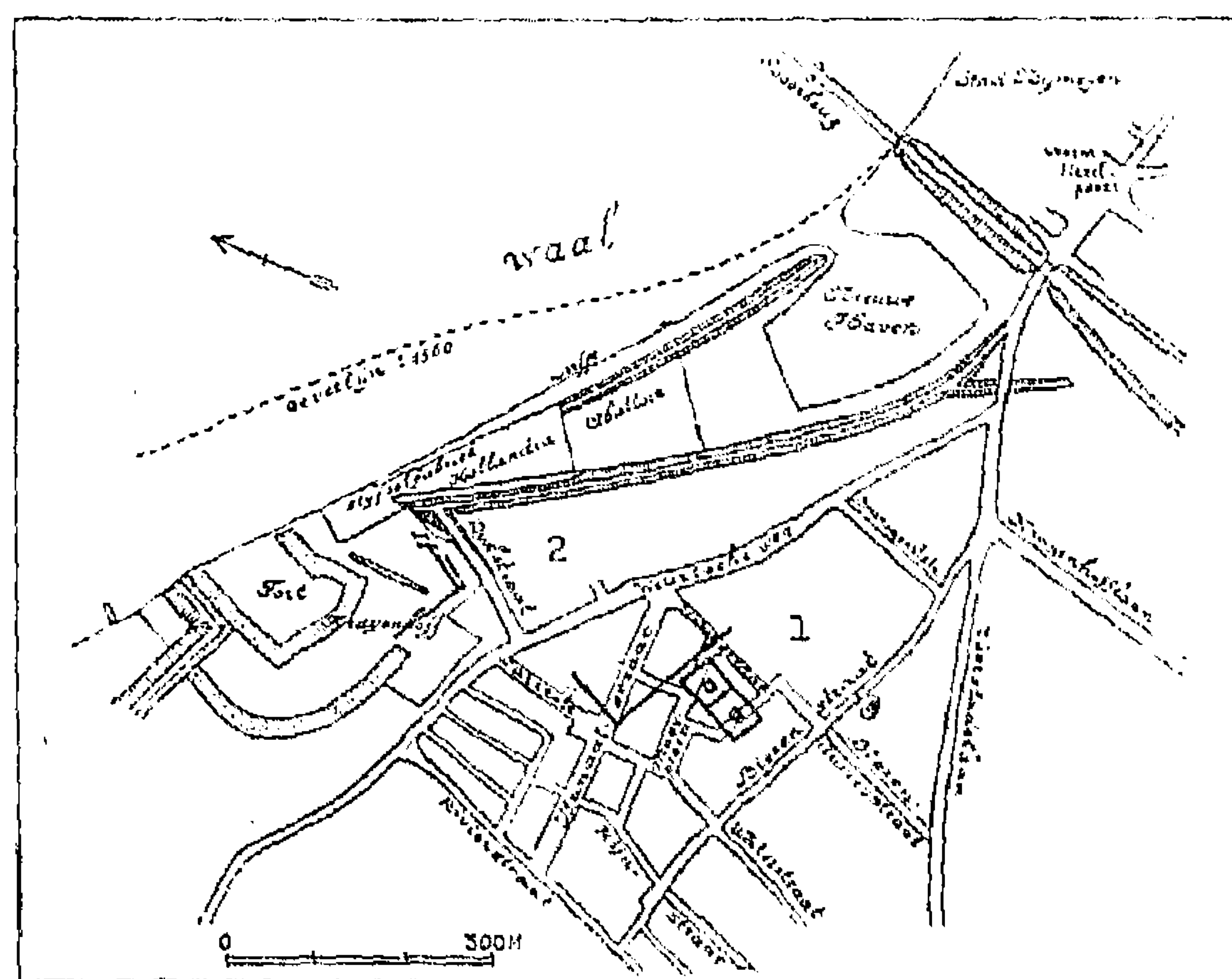

Fig. 17: Kaartje van westelijk Noviomagus en omgeving.

passage om ondergronds — ter vermindering van het oversteken van een forum — een of ander groot gebouw, b.v. een tempel, te kunnen bereiken).

Recente onderzoeken te Nijmegen (27) hebben aangetoond dat de lage Waaloever ook meer naar het oosten toe tot in de huidige oude binnenstad in de tijd van het „westelijke” Noviomagus bewoond is geweest. In oostelijk Noviomagus is verder tegen de heuvelrand aan een grote terrasmuur ontdekt met een daarop aansluitende kelder, die gebouwd is rond 100 na Chr. (villa van een magistraatspersoon?).

VICI

Na de uitgebreide onderzoeken die er in de loop der laatste jaren zijn ingesteld, mag men thans zeggen dat Heerlen de best bekende vicus (= „dorp”, plaats waarvan de inwoners als zodanig geen burgerrecht bezitten) van ons land is. Het komt voor op de Tabula Peutingeriana als Cortovallio, en in het Itinerarium Antonini als Coriovalum en (in een van de twee beste handschriften) Coriovalum. De juiste naam heeft zeer waarschijnlijk Coriovalium geluid; cf. Catualium: Heel, provincie Limburg, en Luguvalium: Carlisle (28). De vicus Heerlen (fig. 10) heeft gelegen aan de

Tabula
Cortovallio
Itin. Antonini
Coriovalum
Coriovalum

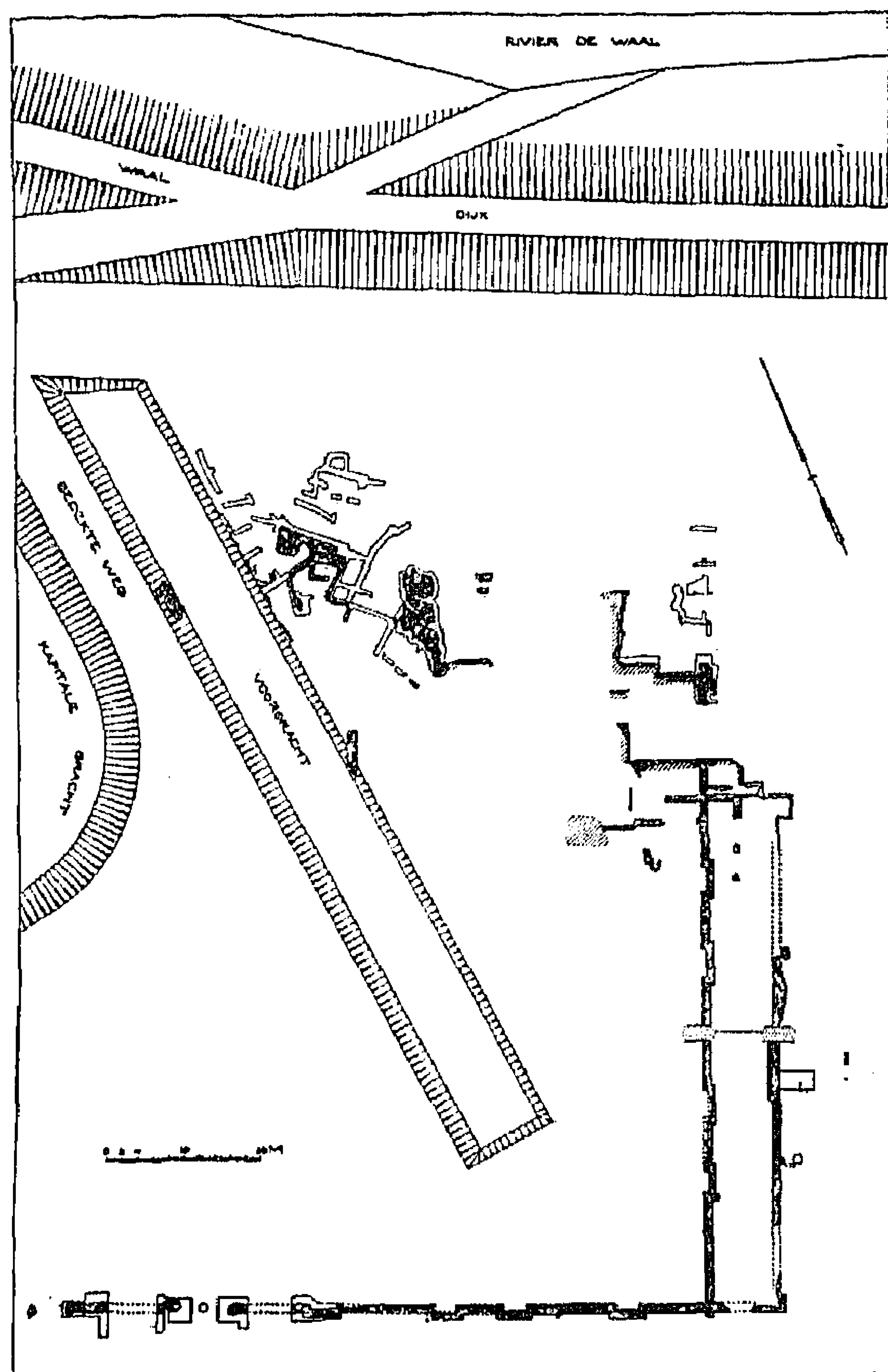

Fig. 18: Fundamenten van Romeins bouwwerk in westelijk Noviomagus (cf. fig. 17, 2), opgegraven in 1834.

(naar H. Brunsting)

kruising van twee belangrijke wegen, nl. die van Keulen via Tongeren en Bavay naar Boulogne-sur-Mer en die van Xanten naar Aken en verder, o.a. naar Trier. De nederzetting is ontstaan tijdens de regering van keizer Augustus in het begin van onze jaartelling. De oudste huizen zijn vervaardigd van hout en leem; daarin zijn minstens twee perioden te onderscheiden. Na ± 100 is voor de huisbouw speciaal gebruik gemaakt van een inheemse steensoort, de z.g. Kunrader steen. Bij het optrekken van de oudste stenen woningen heeft men —

wat de plattegrond betreft — voortdurend de voormalige houtbouw in steen „vertaald”. Rond het midden van de 1ste eeuw, in de tijd van keizer Claudius, zijn de brede grindwegen aangelegd die de vicus van oost naar west en van noord naar zuid doorkruisen (fig. 10).

Het heeft er alle schijn van dat in die zelfde tijd ook reeds de thermen (29) zijn gebouwd (afm. $\pm 40 \times 50$ m). Deze behoorden in eerste instantie tot het z.g. rijentype. Achter elkaar waren gelegen: het apodyterium (A: kleedvertrek), het frigidarium (F: koudwaterbad) met het ronde sudatorium of laconicum (L: zweetbad), het tepidarium (T: lauwwaterbad), het caldarium (C: heetwaterbad) en tenslotte aan de achterzijde het praefurnium (PR. 1: stookvertrek), waarin zich de oven bevond met vuurhaard of vuurkanaal. Caldarium, tepidarium en sudatorium werden vanuit het praefurnium verwarmd door middel van een hypocaustum- of vloerverwarming.

Later zijn de thermen verbouwd en daardoor komen te behoren tot het z.g. bloktype. Bij deze verbouwing is o.a. het primaire praefurnium geheel opgeheven, terwijl ook de warmtetoevoer naar het sudatorium volkomen is gewijzigd. Vermoedelijk heeft de oorspronkelijke verwarmingsinstallatie onvoldoende gefunctioneerd. In plaats van het primaire praefurnium werden twee nieuwe stookplaatsen aangebracht, een aan de westzijde van het caldarium (PR. 2) en een aan de zuidkant van het laconicum (PR. 3).

De eigenlijke thermen waren aan de zijkanten begrensd door twee binnenplaatsen, palaestrae, met een zuilengalerij langs de ommuring. Op de westelijke palaestra heeft zich een open zwembassin, een natatio (N) bevonden. Aan de voorzijde (noordkant) werd het gebouw afgesloten door een colonnade (fig. 19).

Belangrijk zijn voor Romeins Heerlen de pottenbakkerijen (fig. 10, P) geweest, waarvan er enige tientallen zijn gevonden. Vooral ruwwandig en

„gevernist” aardewerk is er vervaardigd na ± 70 na Chr. tot in de 2de eeuw.

De vicus heeft tot in de 3de eeuw een functie vervuld, o.a. als centraal punt van vele op het platteland in de omtrek gelegen villae. In de loop van de 3de eeuw is de bewoning te Heerlen sterk achteruitgegaan. Het zwaartepunt van Coriovalium is toen komen te liggen in een militaire nederzetting, waarvan de juiste aard tot nu toe niet bekend is (zie p. 148 en 151). In ieder geval zijn in de 4de eeuw de thermen met een deel van de vicus, o.a. een kruispunt van wegen, bij het territorium van de vesting getrokken en door een gracht omgeven (16). In hoeverre de thermen in de laat-Romeinse tijd nog als badgebouw dienst hebben gedaan, is niet duidelijk.

VILLAE

De provincie Limburg, speciaal het Zuidlimburgse heuvelland, is in de bloeitijd van het Romeinse imperium rijk geweest aan villae. Deze waren in het algemeen eigendom van geromaniseerde kolonisten, grootgrondbezitters, en vormden meestal een centrum van landbouw en veeteelt. Ten aanzien van deze villae moet men overigens onderscheid maken tussen de echte boerenhoeven, de hereboerderijen, de z.g. villae rusticae, en de grote landhuizen, de villae urbanae. Het meest voorkomende type is de porticusvilla. De kern wordt gevormd door een grote langwerpige of vierkante ruimte, die overdekt is geweest. Daarlangs loopt aan de voorzijde over de gehele lengte een zuilengalerij, porticus, die aan weerszijden geflankeerd wordt door vierkante, al of niet enigszins uitspringende vertrekken (hoektores). Bij de grote (midden)ruimte kunnen zich meer of minder kleinere vertrekken aansluiten.

Een villa rustica van het porticustype is o.a. gevonden op de Krichelberg te Kaalheide (30), gemeente Kerkrade (einde 1ste eeuw tot in 3de eeuw; afm. 51.50×21.80 m; fig. 20). De door

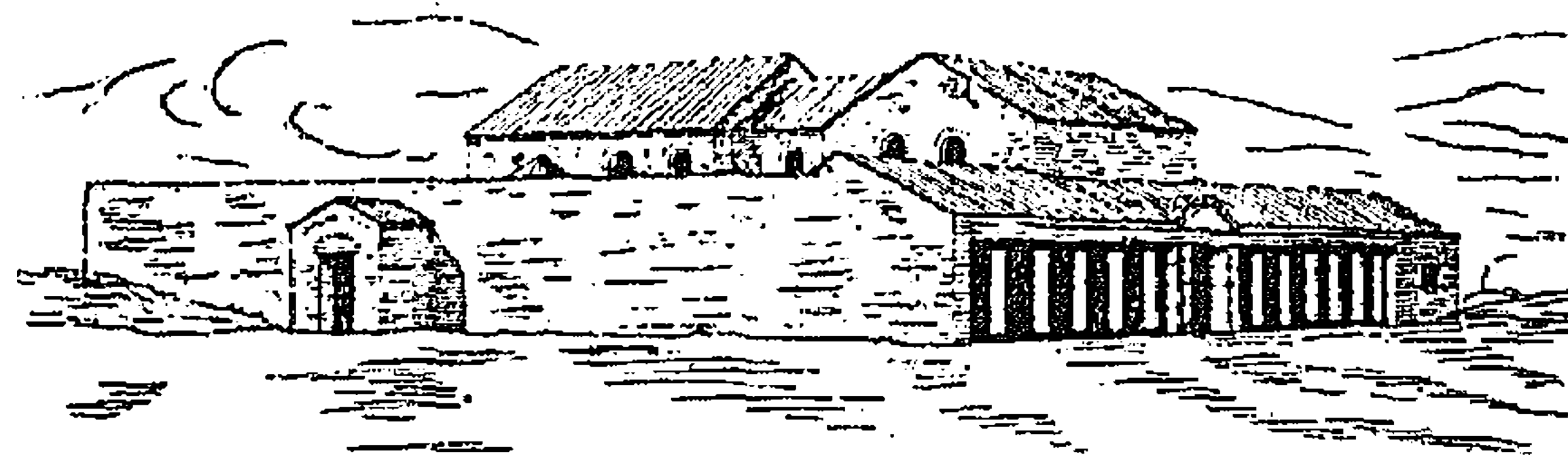

Fig. 19: Reconstructie der Heerlense thermen, gezien vanuit het noordoosten (cf. fig. 10). (naar F. P. J. Peutz)

twee hoektorens geflankeerde porticus ligt op het zuidoosten. Het bijzondere van deze villa is dat bij de opgraving is geconstateerd dat aan het stenen gebouw een oudere constructie van hout is voorafgegaan. Een deel van de gevonden paalgaten vormt een duidelijke rechthoek van 12.50×7.50 m. De beide grote gaten in het midden van de korte zijden vertegenwoordigen de steunpalen van de nok. Ten noorden van de rechthoek is een reeks gaten gevonden van palen die, met de noordwand van het huis verbonden, een stal of schuur gevormd kunnen hebben. Met de oudste woning hangt zeer waarschijnlijk samen de vondst van een terra sigillata-scherf met een stempel van de Italische pottenbakker Cnaeus Ateius, die tot ± 20 na Chr. zijn waren in onze streken heeft geïmporteerd.

Van de grootste uit Nederland bekende villa rustica zijn de overblijfselen opgegraven te Voerendaal (31). Het belangwekkende van het onderzoek is dat het daarbij mogelijk is gebleken de ontwikkelingsgeschiedenis van deze villa in grote lijnen te achterhalen (fig. 21). Het geheel is een imposante aanleg, een groot zich van oost naar west over een totale lengte van ongeveer 190 m uitstrekkend gebouwencomplex. Per. I vertoont een regelmatig voorbeeld van een kleine porticusvilla met hoektorens. Deze villa, die waarschijnlijk iets vóór 100 na Chr. gebouwd is, wordt reeds in het begin van de 2de eeuw vervangen door een nieuwe, die in wezen ook nog tot het gewone type van villa rustica behoort, maar iets groter is dan het gebouw van per. I. In dezelfde periode II worden oostelijk van de villa een hoge, in de plattegrond bijna vierkante

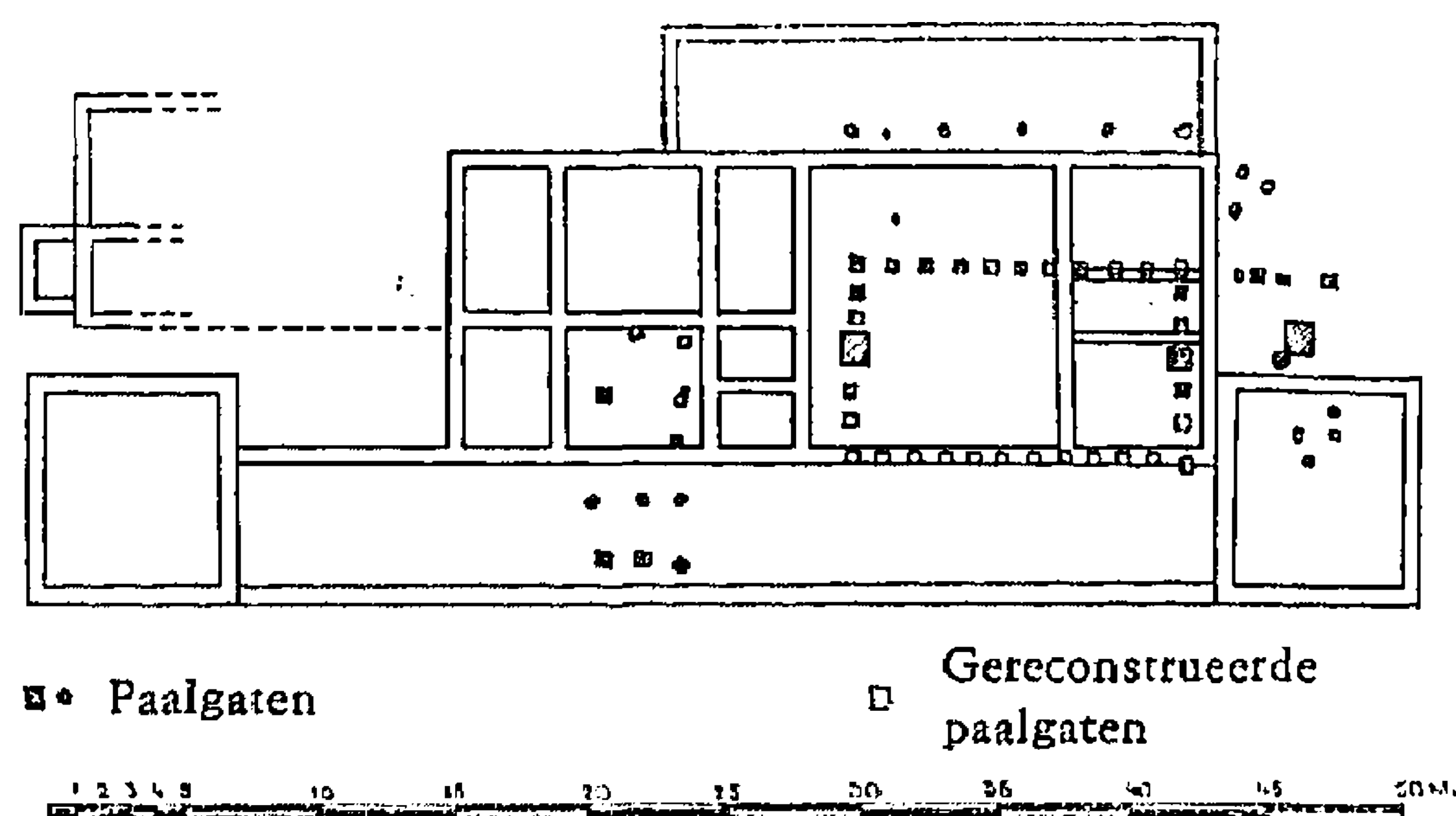

Fig. 20: Plattegrond van Romeinse villa te Kaalheide, met sporen van oudere „houten” periode.

(naar H. Brunsting)

graansilo en twee grote schuren gebouwd, terwijl aan de zuidwestelijke zijde een badgebouw verrijst. In de derde periode is de eigenlijke villa uitgebreid en door middel van diverse aanbouwsels met de graansilo en een der schuren verbonden. Daardoor lijkt het alsof men de villa rustica de schijn van een villa urbana heeft willen geven. In de laatste periode heeft de groei van het bedrijf, die men zeer duidelijk van de verschillende plattegronden kan aflezen, de bouw van een grote graanschuur (horreum) vereist (westelijk van het hoofdgebouw). In die zelfde tijd is aan de zuidzijde van het gebouwencomplex een voorhof of tuin omsloten door een muur, die o.a. het badgebouw met het hoofdgebouw heeft verbonden. Rond het midden van de 3de eeuw moet het langzamerhand tot grote bloei gekomen bedrijf aan een gewelddadige verwoesting ten offer zijn gevallen.

Het enige Nederlandse voorbeeld van een villa urbana, een luxueus buitenverblijf, is ontdekt op de Kloosterberg bij de Plasmolen, gemeente Mook (32, p. 4 ss.). Ondanks het feit dat de meeste fundamenten geheel in de na-Romeinse tijd waren uitgebroken, heeft men toch aan de hand van de grondsporen de plattegrond van het gebouw vrij goed kunnen reconstrueren (fig. 22). De voorgevel (westkant) is 84 m lang geweest en werd hoogst waarschijnlijk volgens het bekende schema gevormd door een met twee hoektorens geflankeerde porti-

cus. Aan de achterzijde (oostkant) heeft het gebouw een lange, 3.5 m brede gang gehad, die gesloten moet zijn geweest, omdat ze van een hypocaustum-verwarming was voorzien. Diverse vertrekken zijn versierd geweest met muurschilderingen. De ruimte met de twee halfronde uitbouwen aan de zuidoostelijke hoek is als badvertrek verklaard. In het midden van de villa heeft de grote zaal (oecus) gelegen met daarvoor aan de westzijde een vestibulum. De oecus moet als centrale middenpartij boven de porticus hebben uitgestoken. Op grond van zijn grote lengte moet het gebouw zeker meer

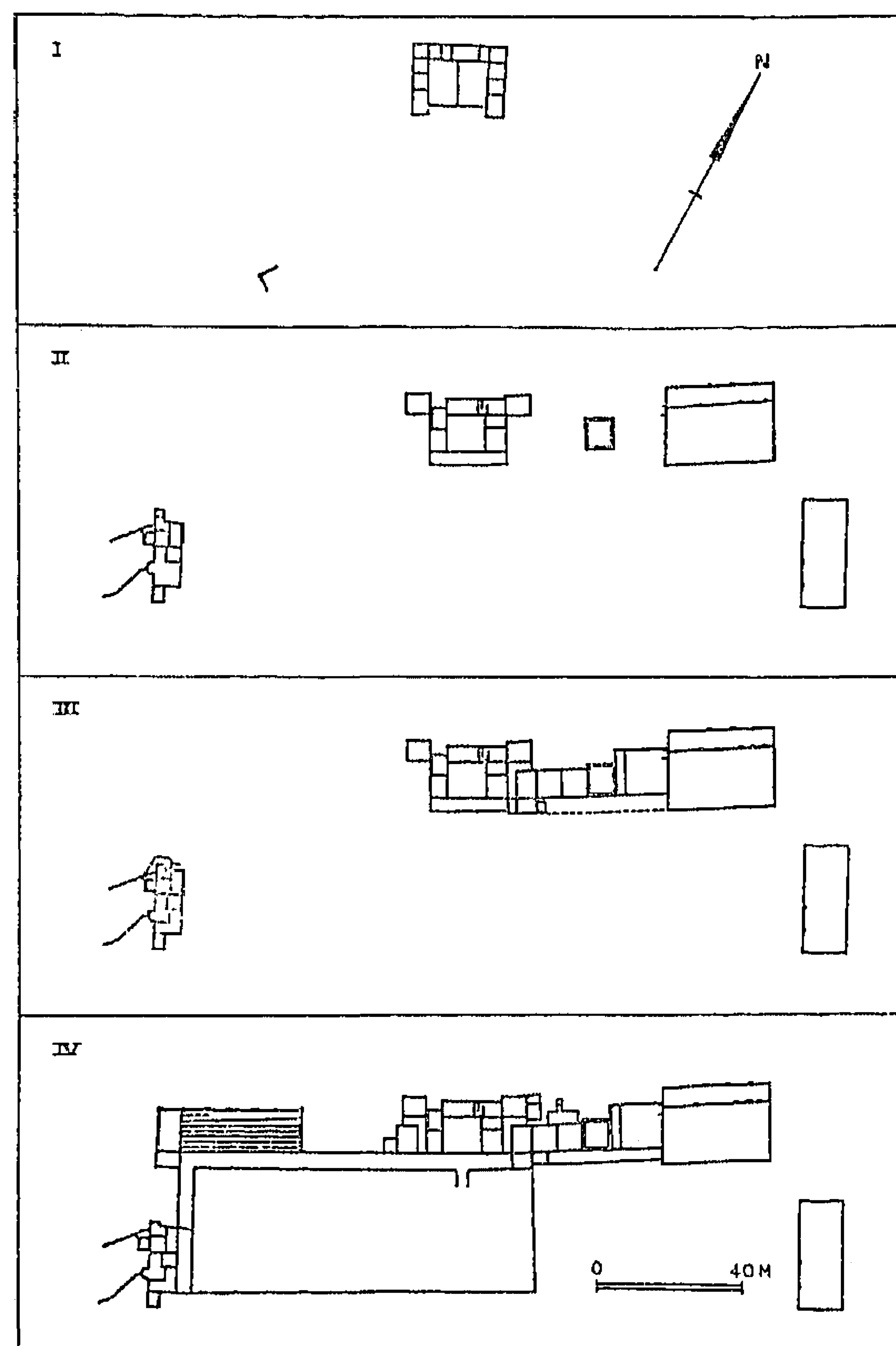

Fig. 21: Plattegrond van de villa rustica te Voerendaal (verschillende bouwfasen). (naar W. C. Braat)

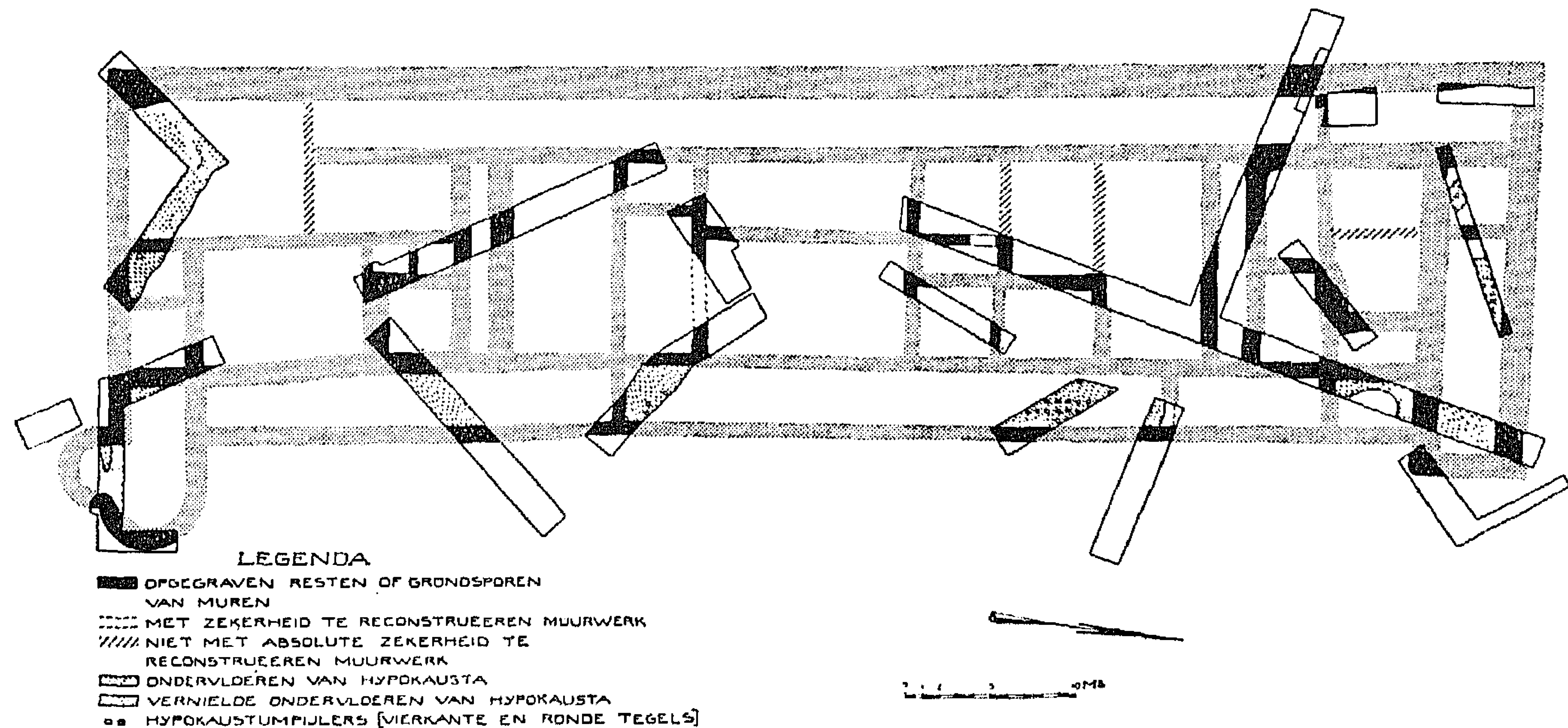

Fig. 22: Gereconstrueerde plattegrond van de villa urbana op de Kloosterberg te Mook.

(naar W. C. Braat)

dan één verdieping gehad hebben. Om het verlichtingsprobleem te kunnen oplossen zijn bij de reconstructie (fig. 23) enige open binnenplaatsen aangenomen. De villa is niet vóór ± 125 opgetrokken en in de loop van de 3de eeuw verlaten. Een unieke vondst, die o.a. van belang is in verband met de reconstructie van villae, is de te Simpelveld ontdekte sarcofaag (33), vervaardigd van zandsteen en aan de binnenzijde langs de wanden versierd met reliëfs van grote artistieke waarde, het werk van een waarschijnlijk Keulse beeldhouwer uit het derde kwart van de 2de eeuw (2, II, p. 322). De helft van de ene lange zijde van de kist (fig. 24) wordt ingenomen door een liggende vrouwefiguur op een grote rustbank. Het meeste van wat verder langs de wanden is afgebeeld (een rieten stoel, tafeltjes, kastjes, kannen, flessen, emmers enz.), vertegenwoordigt blijkbaar het interieur, het ameublement van het woonvertrek van de vrouw, wier verbrande beenderen in de sarcofaag zijn bijgezet, samen met enige prachtige stukken van Romeins kunsthandwerk; o.a. een twaalf-

hoekige rijk bewerkte gouden ring — kennelijk een geschenk van haar echtgenoot — met daarop de letters IVNONI MEAE: aan mijn Juno. Links van de rustbank ziet men ongetwijfeld de buitenkant van haar woning. Men kijkt van terzijde tegen een gebouw waarin duidelijk de vorm van een Romeinse villa is te herkennen: links een hoektoren, rechts daarvan een der zijvleugels van het huis, dat blijkbaar drie verdiepingen heeft gehad. Vlak onder het dak is een soort zoldervenster aangebracht; op de verdieping daarbeneden zijn vierkante vensters met ruitjes en luiken te zien. Opvallend is ook het geveldak, waarvan de pannen zeer goed te onderscheiden zijn. Over de nok van de zijvleugel loopt een eigenaardige lijst, die in het midden en aan de uiteinden een knopvormige bekroning vertoont; de toren heeft een dergelijke bekroning.

Door de decoratie in sculptuur aan de binnenzijde van de sarcofaag heeft men voor de dode de sfeer van haar eigen huis willen scheppen om haar zo als het ware het contact met haar voormalige dagelijkse omgeving te laten behouden.

3. 1911

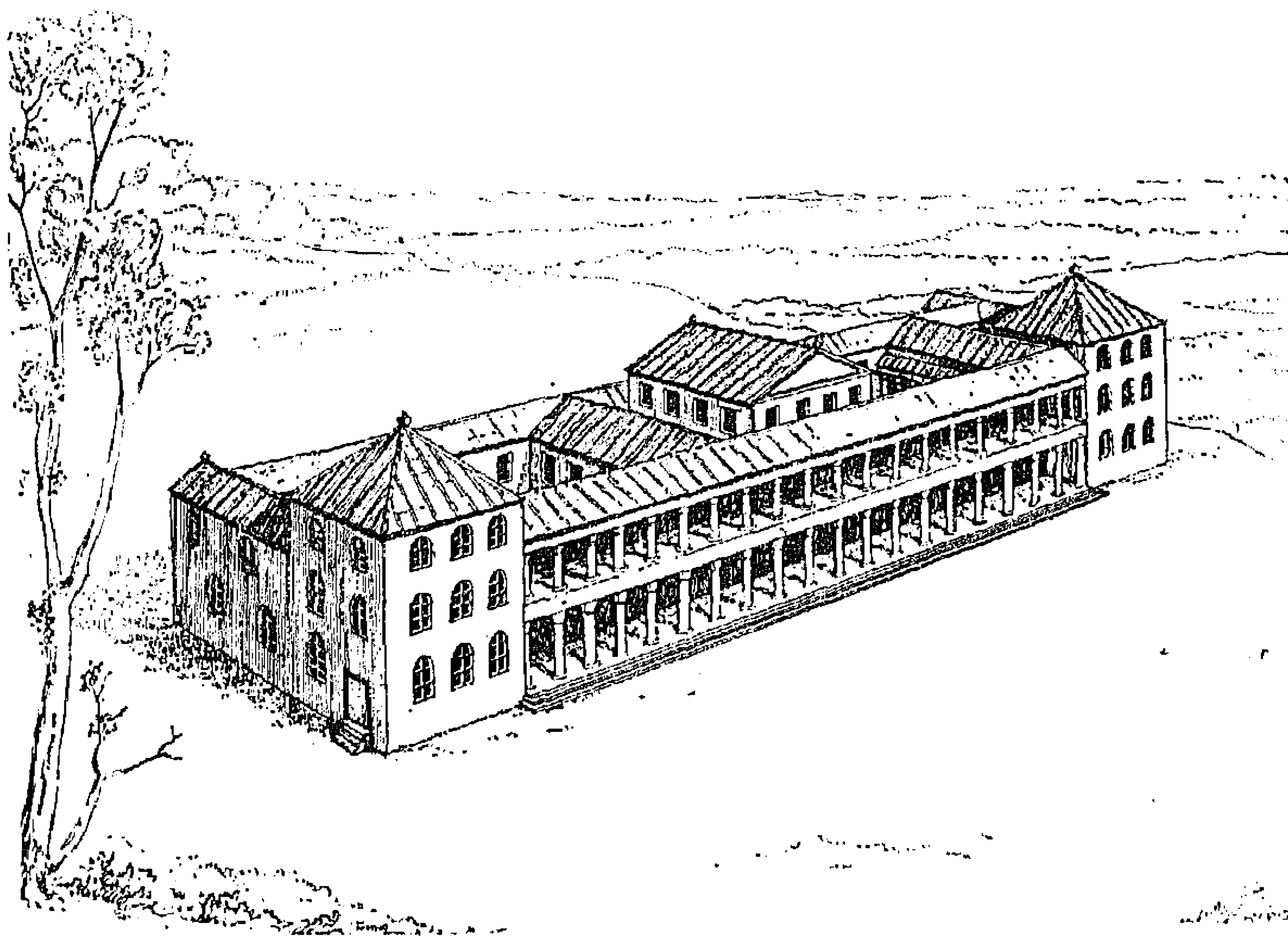

Fig. 23: Reconstructie van de villa urbana te Mook, gezien vanuit het westen.

CULTUSPLAATSEN

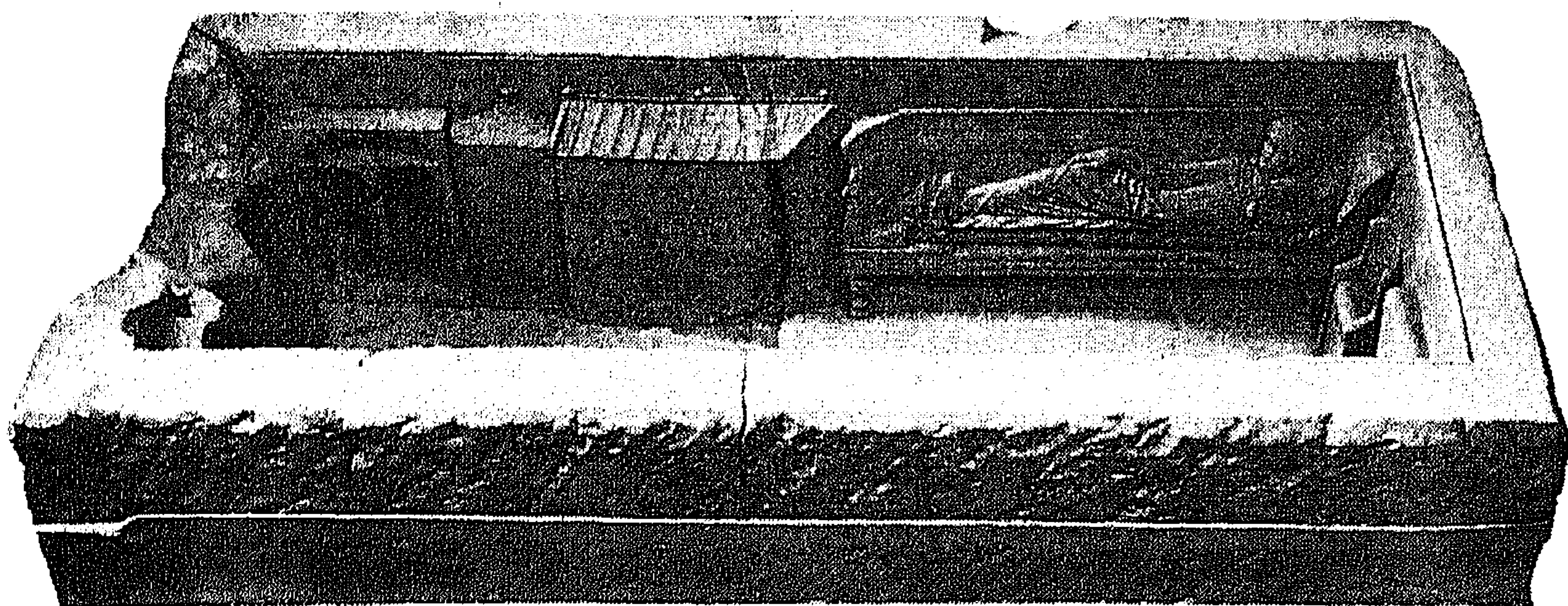
Een van de meest verrassende naoorlogse ontdekkingen op het gebied der provinciaal-Romeinse archeologie betreft de opgraving te Elst (34) in de Over-Betuwe. Daar immers werden onder en bij de ruïne van de 15de-eeuwse gotische kerk behalve de overblijfselen van een 10de-eeuwse en een 8ste-eeuwse kerk de fundamenteën aangetroffen van twee Gallo-Romeinse tempels, die beide behoren tot de grootste die van hun soort bekend zijn (fig. 27 en 28). Het oudste heiligdom heeft een eenvoudig rechthoekig grondvlak (11.60×8.70 m) gehad en is hoogst waarschijnlijk gebouwd tijdens de regering van Claudius, rond het midden van de 1ste eeuw na Chr. Het is — vermoedelijk tezamen met de thermen van Heerlen — het oudste stenen bouwwerk van Nederland. Het is niet in een nederzetting opgericht (wel zal er in later tijd rond het heiligdom een vicus zijn ontstaan), maar op een plaats die zoveel mogelijk centraal was gelegen ten opzichte van de Bataafse woonplaatsen

in de omtrek, op een hoog punt in het rivierengebied, in het midden van de Over-Betuwe (fig. 30). Deze tempel kan moeilijk anders verklaard worden dan als een inheems, Bataafs heiligdom. Hij moet echter door de Romeinen met de hun ter beschikking staande hulpmiddelen zijn gebouwd, en wel om politiek-militaire redenen. Er zijn aanwijzingen die doen vermoeden dat dit heiligdom tijdens de opstand der Bataven (69-70 na Chr.) verwoest is. In ieder geval is men nog tijdens het bewind van Vespasianus op de plaats van de oude tempel begonnen met de bouw van een nieuw, veel groter heiligdom (30.90×23.10 m). Dit bestond uit een rechthoekige kern, het eigenlijke

heiligdom, de cella; daaromheen heeft zich een zuilengalerij bevonden, waarboven de cella als een toren moet hebben uitgestoken (fig. 29). Van de bij de tweede tempel behorende vondsten zijn speciaal vermeldenswaard de vele stukken muurschildering van een provinciale stijl die zich min of meer parallel met de 4de Pompejaanse stijl heeft ontwikkeld. Verder de drie bij elkaar in een kuil aangetroffen schedels van een varken, een schaap en een rund. Er is alle reden om er resten in te zien van een z.g. suovetaurilia-offer. Een dergelijk offer werd door de Romeinen aan de god Mars gebracht bij reinigingsplechtigheden (lustrationes); daarbij werden de offerdieren, een varken, een schaap en een rund, vóór het eigenlijke offer driemaal om het te reinigen object gevoerd. Het is mogelijk dat het suovetaurilia-offer van Elst ten nauwste heeft samengehangen met de bouw van de tweede tempel en dat het is gebracht bij de reiniging van de plaats waar de eerste tempel verwoest

adme
als
vermen
Chr -

*Fig. 24: Sarcophagus from Simpelveld.
Sarcofaag van Simpelveld.*

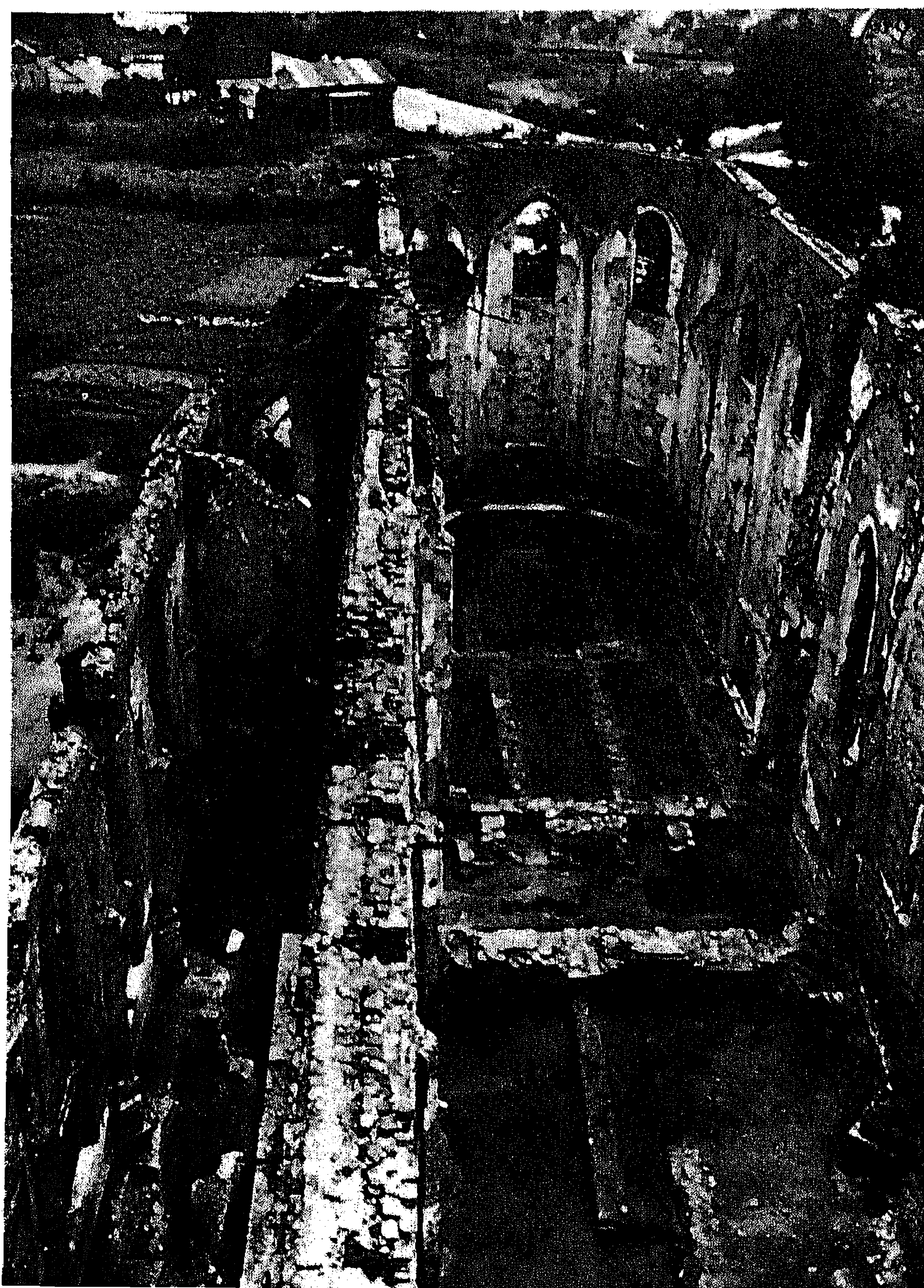
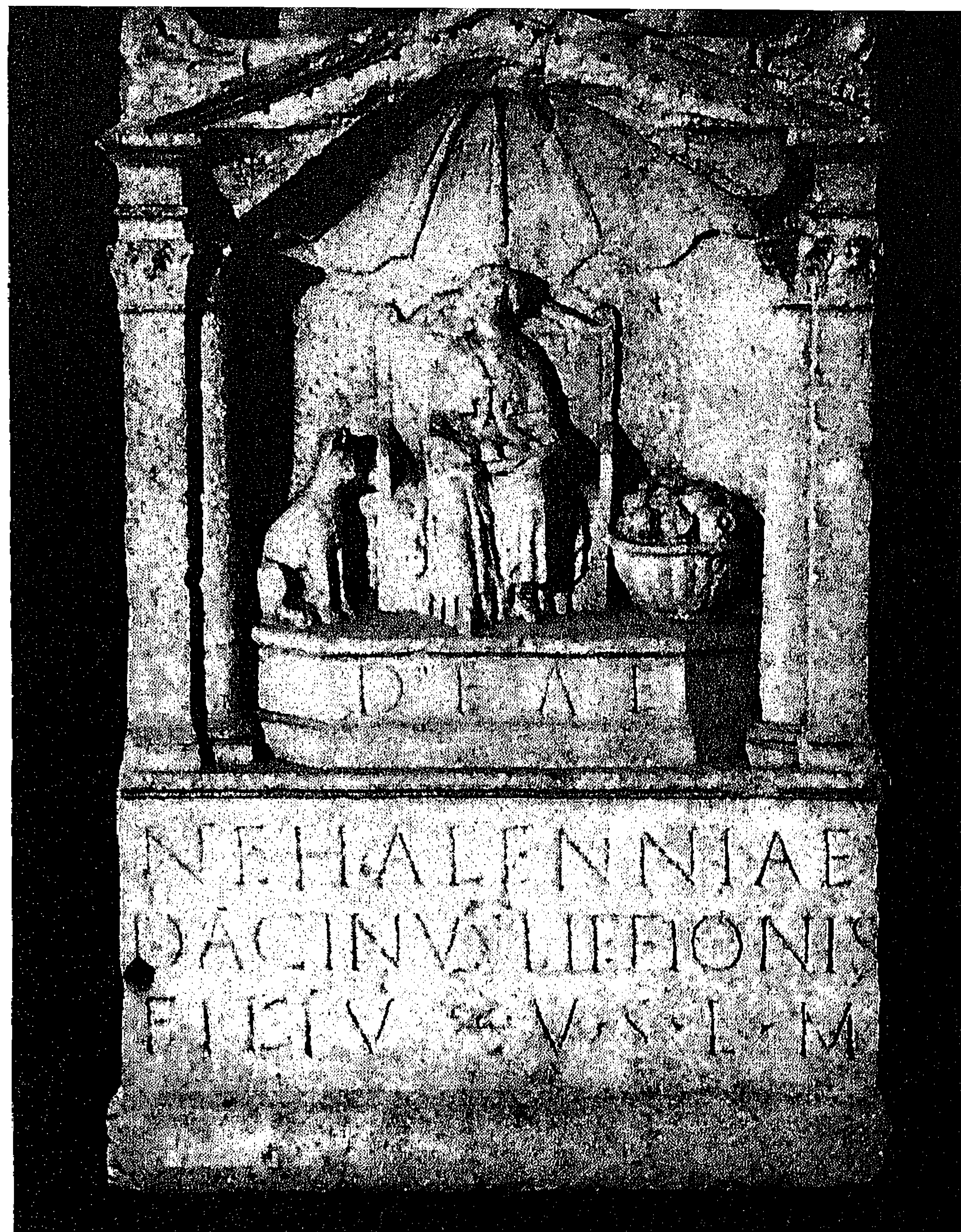
Fig. 25: Investigation of second century cremation burial with abundant collection of grave goods (39 pieces of pottery and glass), found at Esch (N.-Br.).

Onderzoek van een 2de-eeuws crematiegraf met een rijke hoeveelheid bijgraven (39 stuks aardewerk en glas), gevonden te Esch (N.-Br.).

Fig. 26: Altar for the goddess Nehalennia, found in 1651 near Domburg.

Altaar voor de godin Nehalennia, gevonden in 1651 bij Domburg.

Fig. 27: General view of excavation at Elst (Over-Betuwe) in 1947, from the west, from tower of Gothic church (cfr. fig. 27).

Overzichtsfoto van de opgraving te Elst (Over-Betuwe) in 1947, genomen vanuit het westen, vanaf de toren der gotische kerk (cf. fig. 27).

was¹ en een nieuw heiligdom gebouwd zou worden voor de Bataafse bevolking door de *Romeinen*. Het vermogen om een dergelijke tempel in de Flavische tijd te bouwen in het land der Bataven hadden immers enkel de Romeinen; zij alleen kunnen in staat zijn geweest de verschillende daarmee samenhangende organisatorische en technische problemen op te lossen. De grote tempel is naar het schijnt tegen het midden van de 3de eeuw buiten gebruik geraakt. De vondsten hebben geen antwoord gegeven op de vraag aan welke, ongetwijfeld Germaanse godheid de tempels gewijd waren. Beide bouwwerken mogen beschouwd worden als een centraal en ook nationaal heiligdom van de Bataven, maar als zodanig tevens als een symbool van het uitzonderlijke verbond dat de Romeinen met dit volk hadden gesloten.

Een tweede hoogst interessante cultusplaats heeft gelegen aan de kust bij Domburg op het eiland Walcheren, aan de monding van de Schelde. In tegenstelling tot Elst is in bouwkundig opzicht van het Domburgse heiligdom zo goed als niets bekend (34, p. 11 ss.), terwijl we daarentegen van de daar vereerde godheden heel wat beter op de hoogte zijn. De tempel is zeer waarschijnlijk in gebruik geweest van het einde van de 1ste eeuw tot in de tweede helft van de 3de eeuw na Chr. De Domburgse cultusplaats is eertijds aan de binnenrand van de duinen overstoven en later aan de zeezijde door afslag aan de voet van de duinen weer te voorschijn gekomen, vanaf het begin van het jaar 1647. Nog uit de eerste helft van de 18de eeuw zijn er berichten bekend over bezienswaardig-

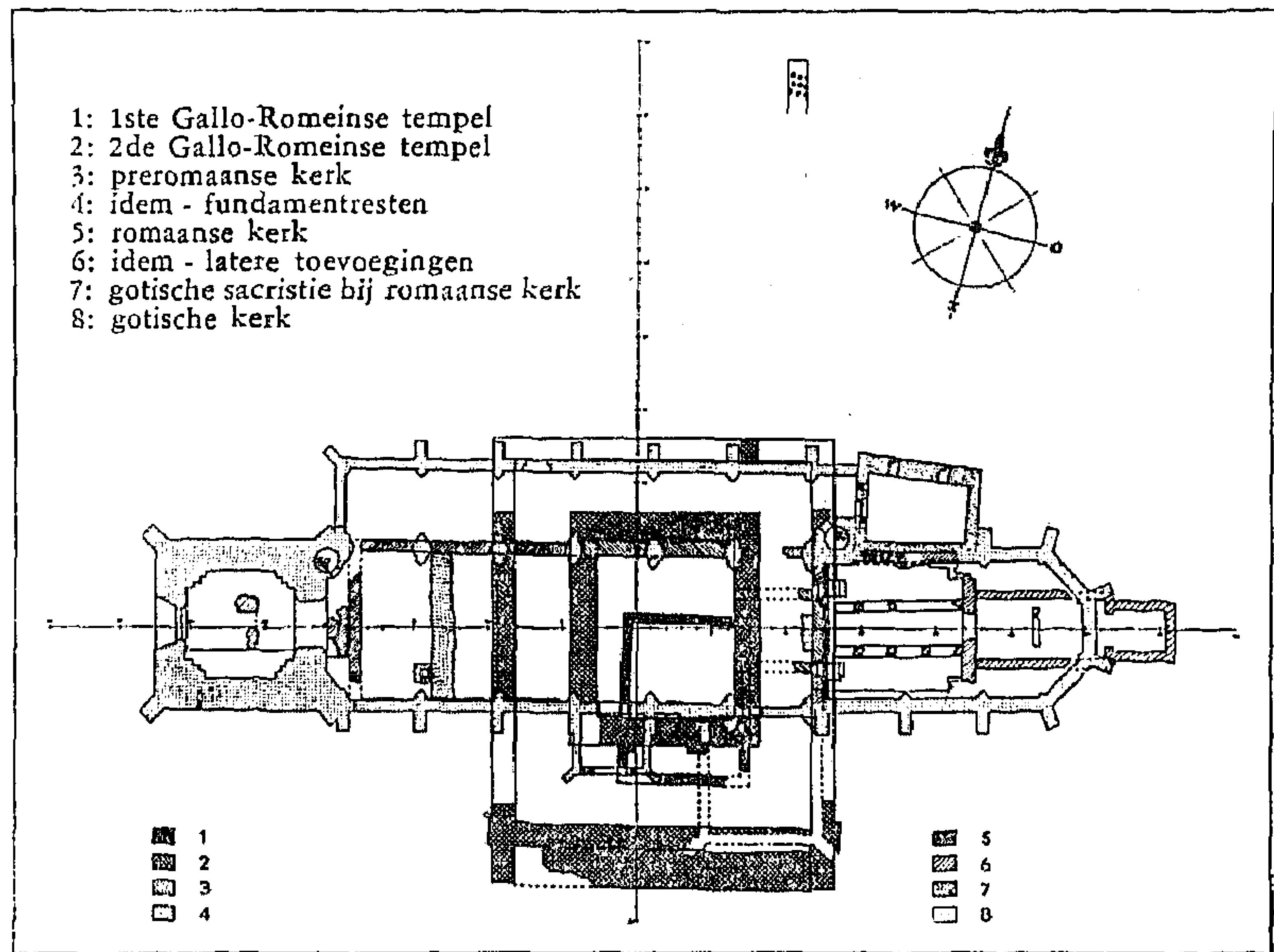

Fig. 28: Vereenvoudigde plattegrond van de gotische kerk te Elst met de opgegraven fundamente van tempels en kerken.

heden aan het strand bij Domburg, die daarmee in verband staan. De vindplaats ligt nu zeker een eind buiten de lijn van de laagste laagwaterstand. De ontdekking betreft de grootste vondst van wij-altaren en inscripties (29 in totaal), die in Nederland is gedaan. Op 10 oktober 1848 zijn de meeste monumenten bij de grote brand van de kerk van Domburg, waar zij werden bewaard, deels geheel vernietigd, deels ernstig beschadigd. Afbeeldingen van alle stukken zijn in een reeks van kort te voren vervaardigde steendrukken bewaard gebleven. Gelukkig beschikken we thans over een recente publicatie waarin alles wat over de Domburgse vondsten nog te achterhalen was, voor verdere studie toegankelijk is gemaakt (35).

De meeste altaren hebben betrekking op de cultus

¹ Cf. TACITUS, *Historiae* IV, 53, 7, waar een suovetaurilia-offer wordt vermeld dat op 21 juni van het jaar 70 na Chr. gebracht is tijdens de lustratio van de plaats waar een verwoeste tempel, i.c. die op het Capitool te Rome, herbouwd moest worden.

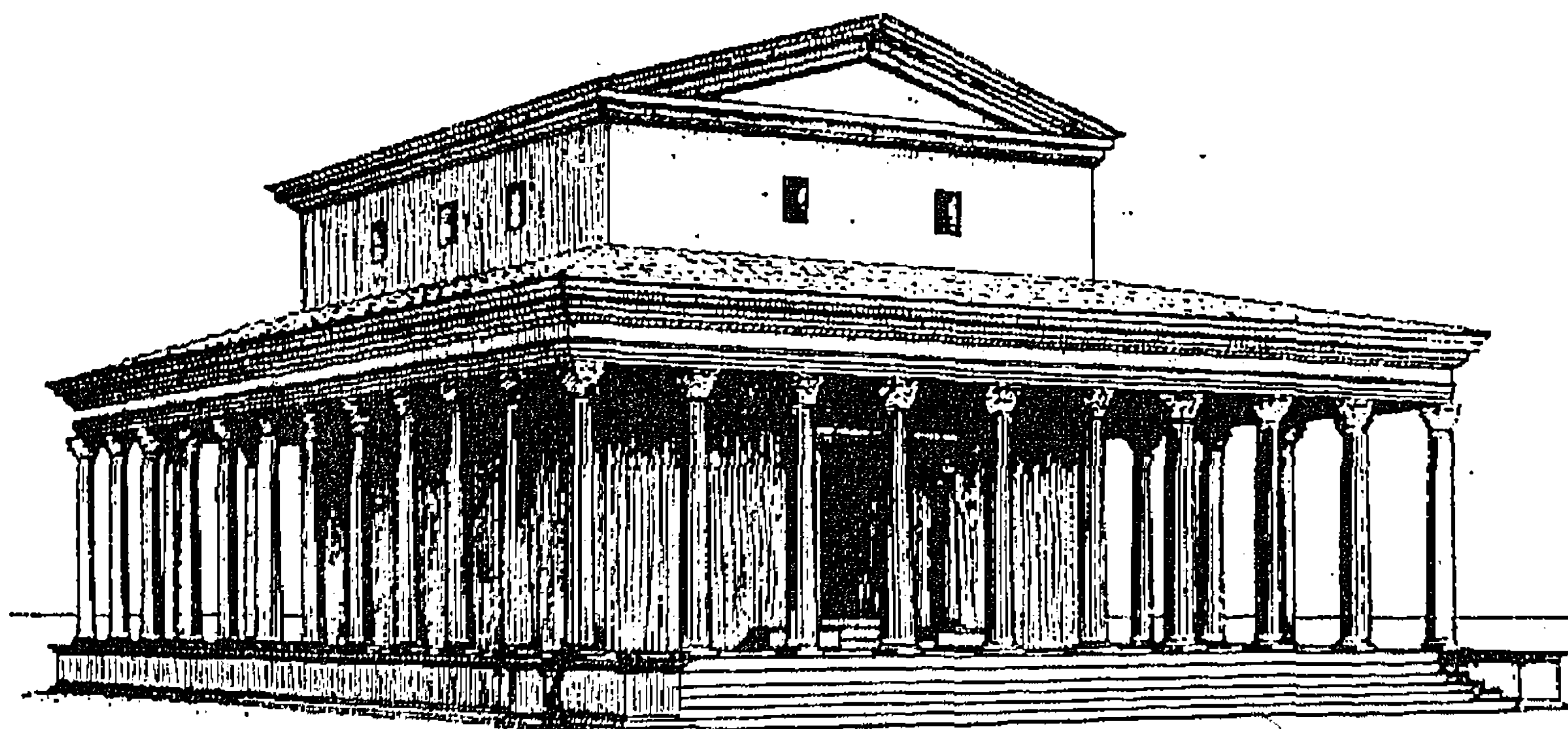

Fig. 29: Reconstructie van de tweede tempel te Elst, gezien vanuit het zuidwesten.

van de godin Nehalennia. Fig. 26 laat een van de aan deze godheid gewijde monumenten zien. Het opschrift (C.I.L. XIII, 8783; 1, II, 253) luidt: DEAE NEHALENNIAE DACINVS LIFFIONIS FILIVS V.S.L.M: aan de godin Nehalennia heeft Dacinus, de zoon van Liffio, zijn gelofte ingelost, gaarne en met reden. Onder een schelpvormige baldakijn is de godin — gekleed in een lang gewaad met daarover een soort cape — op een troon gezeten. Tussen haar handen houdt ze een schaal met appels. Links van de troon is een mand met appels geplaatst; rechts van de godin zit een hond. Een ander altaar (C.I.L. XIII, 8789; 1, II, 262) is opgericht „pro salute fili”, wegens de behouden aankomst(?) van een zoon. In een derde inscriptie (C.I.L. XIII, 8793; 1, II, 248) wordt aan Nehalennia dank gebracht door „Marcus Secundinius (of Secundarius) Silvanus, negotiator cretarius Britannicianus”, (groot)handelaar in aardewerk, die op Britannië handel drijft, „ob merces recte conservatas”, wegens de goede overkomst van zijn koopwaar. Men mag aannemen dat de bij Domburg gevonden monumenten alle zijn opgericht als dank voor een behouden overtocht uit Britannië. Bij Domburg is men dus, nadat men de Noordzee had overgestoken, het eerst aan land gegaan. Nehalennia is een lokale godheid geweest, die uitsluitend op Walche-

ren is vereerd, speciaal als beschermster van de zeelieden en de reizigers. Wellicht is ze — op grond van de wijze waarop en de attributen waarmee ze is afgebeeld — een verschijningsvorm van de grote Moedergodin. *Nachter*

Over de aard van de nederzetting die in de Romeinse tijd bij Domburg moet hebben gelegen, is niets bekend. Mede naar aanleiding van de vondst van twee dakpanstempels (1, II, 265; 36, p. 151) mag men vermoeden dat in de nabijheid een

basis van de Classis Germanica is geweest ter bewaking van de toegang tot de Schelde of meer in het algemeen tot het mondingsgebied der grote rivieren.

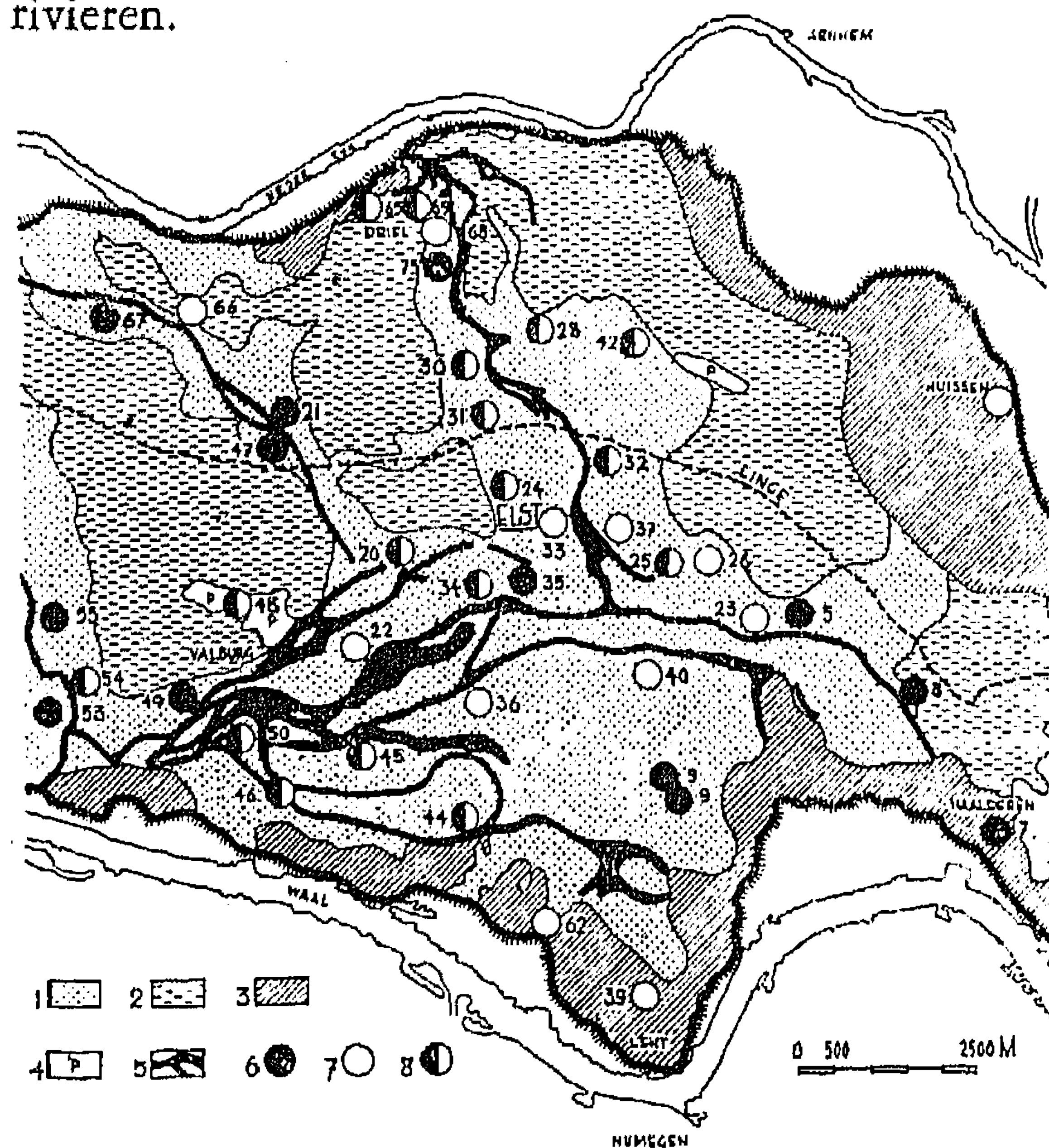

Fig. 30: Vereenvoudigde bodemkaart van Elst en omgeving met woonplaatsen uit de Romeinse tijd.

1: stroomrugggronden; 2: komgronden; 3: overslaggronden; 4: pleistocene opduiking; 5: oude stroombedding; 6: vooral „inheemse” vondsten; 7: vooral „Romeinse” vondsten; 8: „inheemse” en „Romeinse” vondsten.

LITTERATUUR

1. BYVANK, A. W.: *Excerpta Romana — De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland, I-III*, 's-Gravenhage 1931-1947.
2. — : *Nederland in den Romeinschen tijd, I-II*, Leiden 1943.
3. BOONE, W. J. DE: *De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childerik*, dissertatie Groningen, Amsterdam 1954.
4. WEERD, H. VAN DE: *Inleiding tot de Gallo-Romeinsche archeologie der Nederlanden*, Antwerpen 1944.
5. GIFFEN, A. E. VAN: *De Romeinsche castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae)*. Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek 25-28, 1941-1944.
6. — : *Inheemse en Romeinse terpen*. Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek 29-32, 1944-1948.
7. — : *De Romeinse castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan de Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae)*. Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek 33-37, 1948-1953.
8. SCHLEIERMACHER, W.: *Principia*. Trierer Zeitschrift 18, 1949: 243-248.
9. BRAAT, W. C.: *Opgravingen te Vechten 1931-32 en 1936-37*. Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, N.R. 20, 1939: 47-65.
10. GIFFEN, A. E. VAN, VOLLGRAFF, C. W. en HOORN, G. VAN: *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, I (A. E. VAN GIFFEN), II-IV (C. W. VOLLGRAFF en G. VAN HOORN)*, Haarlem 1934-1938.
11. WAELE, F. J. DE: *Noviomagus Batavorum (Romeinsch Nijmegen)*, Nijmegen-Utrecht 1931.
12. DANIËLS, M. P. M.: *Noviomagus — Romeins Nijmegen*, Nijmegen 1955.
13. BRUNSTING, H.: *Legerplaats van Leg. X Gem., Nijmegen*. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland 3, 1952: 8-9.
14. HOLWERDA, J. H.: *Romeinsch miniatuurcastellum in Heumensoord*. Oudheidkundige Mededeelingen N.R. 14, 1933: 11-25.
15. STOLTE, B. H.: *De oudste vorm van de plaatsnaam Kuik*. Brabantia 6, 1957: 20-21.
16. BOGAERS, J. E.: *Marcus Sattorius Lucundus*, Bulletin van de Historische Kring „Het Land van Herle” 7, 1957: 49-52 (ook: Nieuws-Bulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond ser. 6, 10, 1957: *133-*138).
17. GOOSSENS, W.: *Het Romeinsche castellum te Maastricht*. Oudheidkundige Mededeelingen N.R. 4, 1923: 45-55.
18. SPRENGER, J.: *Beknopt overzicht der voor- en vroeg-historische oudheden en hun vindplaatsen in de gemeente Maastricht*. Oudheidkundige Mededeelingen N.R. 29, 1948: 15-42.
19. BUCHEM, H. J. H. VAN: *Rijksmuseum G. M. Kam — Verslag van de Directeur over het jaar 1956*. Verslagen der rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst 78, 1956: 204-214.
20. — : *Ulpia Noviomagus*. Numaga, gedenknummer 1955: 9-40.
21. BRUNSTING, H.: *Flenium-Helinium*. Mnemosyne ser. 3, 3, 1936: 289-304.
22. — : *Romeinsche mijlpalen in Nederland*. Oudheidkundige Mededeelingen N.R. 26, 1946: 28-36.
23. HOLWERDA, J. H.: *Arentsburg — Een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*, Leiden 1923.
24. DANIËLS, M.: *Romeinsch Nijmegen II — Ulpia Noviomagus*. Oudheidkundige Mededeelingen N.R. 8, 1927: 65-111.
25. BRUNSTING, H.: *Een opgraving van Reuvens en Lee-mans bij het fort Krayenhoff te Nijmegen in 1834*. Oudheidkundige Mededeelingen N.R. 30, 1949: 47-65.
26. PETRIKOVITS, H. VON: *Beobachtungen am niedergermanischen Limes seit dem zweiten Weltkrieg*. Saalburg-Jahrbuch 14, 1955: 7-11.
27. BRUNSTING, H.: *Nijmegen*. Opgravingsnieuws van de samenwerkende oudheidkundige instellingen in Nederland 1, 2, 1955: 3-8.
28. STOLTE, B. H.: *De oudste naam van Heerlen*. De Maasgouw 76, 1957: 67-70.
29. GIFFEN, A. E. VAN: *Thermen en castella te Heerlen (L.)*. L'Antiquité Classique 17, 1948: 199-236.
30. BRUNSTING, H.: *Verslag van de opgraving van een Romeinse villa te Kerkrade (Krichelberg-Kaalbeide)*. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 903/13, 12 Juni 1950: 5-6.
31. BRAAT, W. C.: *De grote Romeinse villa van Voerendaal*. Oudheidkundige Mededeelingen N.R. 34, 1953: 48-79.
32. — : *Nieuwe opgravingen van Romeinsche villae*. Oudheidkundige Mededeelingen N.R. 15, 1934: 4-38.
33. HOLWERDA, J. H.: *Romeinsche sarcophaag uit Simpelveld*. Oudheidkundige Mededeelingen N.R. 12, 1931, supplement: 27-48.
34. BOGAERS, J. E. A. TH.: *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, dissertatie Nijmegen, 's-Gravenhage 1955.
35. HONDIUS-CRONE, ADA: *The Temple of Nehalennia at Domburg*, Amsterdam 1955.
36. FEEN, P. J. VAN DER: *Geschiedenis van de bewoning van Walcheren tot 1250*, in: BENNEMA, J. en MEER, K. VAN DER: *De bodemkartering van Walcheren*, 's-Gravenhage 1952: 147-160.